

613

K-12

613.6:281

F-12

Բժշկապետ Ա. ԲԱԲԱՅԵԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ԱՌՈՂՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան «ԿՈՒՆՍՏԱՆԻՐԱ» Ընկ. | Типограф. Т-ва «КУЛЬТУРА»

Вельяминовская, 18.

1909

26 FEB 2013

613

Р-12

u

Բժշկական Ա. ԲԱԲԱՅԵԱՆ

302

123

Երբ ըստ ընդհանրության "Երբ-Բարձր"
ու. Գ. Զ. Մարտիկ Միլիտեր
Մարտիկ Միլիտեր

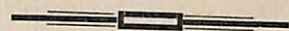
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

Երբ Երբ
Երբ.
Յ'արտադրություն
Երբ-Երբ

ԱՌՈՂՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

3023

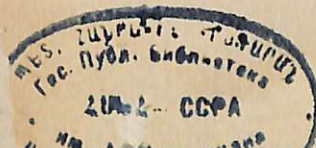
32010

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան «ԿՈՒՆՍՏԱՆԻՍ» ԸՆԿ. | Типограф. Т-ва «КУЛЬТУРА»
Вельяминовская, 18.

1909

1967

20 JUL 2010

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ

Կարողիկոսին Ամենայն

Հայոց եւ Ծայրագոյն

Պատրիարքին

Ս. Էջմիածնի

ՏԵԱՌՆ ՏԵԱՌՆ

ՄԱՏԹԷՈՍ Բ-Ի

ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ

ՈՐԴԻԱԿԱՆ

ԱԿՆԱԾՈՒԹԵԱՄԲ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՑ

ՖԵՌԵՐԱՆ

1879 թ. սկսած, երբ առաջին անգամ հայերէն լեզուով լոյս տեսաւ իմ «Ուսումնարանի առողջապահութեան հարցեր» վերնագրով աշխատութիւնս, նախ «Փորձ» ամսագրում և ապա առանձին գրքերով,—ես մտածում էի միշտ մեր հայ հասարակութեան ուշադրութիւնը գրաւել նաև եկեղեցական առողջաբանութեան հարցերով: Այս միտքս չէր իրագործւում զանազան գործնական և պաշտօնական զբաղմունքների և մանաւանդ այն հանգամանքի պատճառով, որ քաղաքակիրթ ազգերի ոչ մի լեզուով այդ նիւթին վերաբերեալ գրականութիւն չէի գտնում, որով առաջնորդէի այդպիսի մի նոր գործ սկսելիս: Սակայն, քանի որ եկեղեցական առողջաբանութեան հարցերը մտքիս դադար չէին տալիս, 1905 թւին, երբ ձմռան ընակութիւնս առ ժամանակ տեղափոխեցի Պարիզ և երբ յարգելի ընկերակիցս՝ Վ. Արծրունի դիմեց իմ գործակցութեան իր «Առողջապահիկ թերթին», վճռեցի գէթ նամակների ձևով, «Պարիզեան նամականի» վերնագրով, փոքր առ փոքր հրատարակել եկեղեցական առողջապահութեան հարցերը: Ես կարծում էի սկզբում, թէ այդ ամենը մի քանի յօդւածով կը վերջանայ, սակայն քանի խորն էի թափանցում ընտրածս նիւթի մէջ, այնքան աւելի և նորանոր հարցեր էին առաջ գալիս: Այսպէս պատրաստուեցին այժմ առաջարկածս գլուխով 18 գլուխները, որոնց մի մասը միայն «Առողջա-

պահիկ թերթի» մէջ լոյս տեսաւ, իսկ մնացած նիւթը անտիպ կենում էր՝ այս թերթի դադարումը վրայ գալով մեր խառնակ ժամանակի ձախող բերմունքներին:

Մնացած նիւթի (12 գլուխ) նորագոյն մշակումին խթան դառաւ իմ փափագը՝ տպած գլուխները նորերի հետ ձուլելով՝ ամբողջը միասին ձօնելու մեր ազգընտիր Նոր Հայրապետին՝ Նրա սուրբ Օծման առիթով: Գործը վերջացած էր նշանակած ժամանակին, սակայն տպագրութիւնը փոքր ինչ ուշացաւ:

Աշխատութեանս այս համառօտ պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ առաջարկածս նիւթի իւրաքանչիւր գլուխը առանձին նամակ էր իբր ինքնուրոյն յօդած: Սրանով պէտք է մեկնել մի քանի կրկնութիւնները՝ զանազան ժամանակի որոշակի արտայայտութիւնով, նիւթիս անհաւասար մշակումը, ժամանակակից հրատապ հարցերին աւելի տեղ տալը միով բանիւ՝ գրքոյկիս խիստ ուսումնական սիստեմ չունենալը: Սակայն պէտք է խոստովանել, որ հէնց այդ պատճառով էլ գրքոյկս գիտական ձեռնարկի չոր ու ցամաք ոճից ազատ մնաց, պահպանելով հրապարակախօսական զրդիչ ոճը, զարթեցնելով հարցեր՝ որոնց մասին արժէր որ ոչ միայն մեր, այլ և ապագայ սերունդներն ևս մտածէին: Այս հիման վրայ նիւթիս ճիշտ վերնագիրը պէտք է լինէր «Եկեղեցական առողջաբանութեան հարցեր», և մենք համառօտութեան համար միայն գրինք վերնագիրը «Եկեղեցական առողջաբանութիւն», որը իսկապէս ապագայի գործ է, երբ միւս քրիստոնեայ եկեղեցիների առողջաբանութիւնն էլ կըմշակւի և այդ ամենի ընդհանուր ամփոփումը պիտի կոչւի այդ անունով: Բարեբախտաբար այդ ընդարձակ գործը արդէն սկսւում է. ես վերջացրած էի գրքոյկս, երբ այս օրերս տեղեկացայ, թէ Միլան քաղաքի սուրբ Անտօնիոսի ընկերութեան նիստում մի ընդարձակ զեկուցում

է կարդացել բժ. Agostino Gemelli «Եկեղեցական առողջաբանութեան խնդիրներ» վերնագրով (Il problema igienica della chiesa *): Այս աշխատութեան բնագիրը զբաղաւարար դեռ չեմ ստացած. ապագային սրա մասին դեռ ասելիք կունենամ:

Իմ գործիս նպաստաւոր եղած են ձեռքիս տակ ունեցած ընդհանուր առողջաբանութեան գրաւորներ, ինչպէս Rubner-ի, Flugge-ի, Dujardin Beaumetz-ի ընդարձակ ձեռնարկները:

Մեր հայոց աղքատիկ գիտական գրականութիւնից ցանկալի է, որ մեր ընթերցողը ի նկատի առնէր հետեւալ գրաւորները, որոնց մէջ ցիրուցան կըզանի հետաքրքրական ակնարկներ նիւթիս այս կամ այն մասին վերաբերեալ.

1. Դօկտ. Ն. ՏԱՂԱԽԱՐԵԱՆԻ «Առողջաբանութիւն» վերնագրով մեծադիր գիրքը, հրատ. ի Պօլիս,

*) Gemelli-ն վանական է և բժիշկ. նա այս տարի զբաղւելով կաթոլիկական եկեղեցիների առողջաբանութիւնով, ղեկուցման մէջ բերում է իր հետազօտութիւնները. զբանցով նա պարզում է թէ եկեղեցու օղամաքութեան և տաքացնելու եղանակների թերութիւնից իրապէս մրսողական հիւանդութիւնների է ենթարկւում փոքրուրդը: Նա մանրամասնօրէն քննել է եկեղեցու պատերի և զետնի փոշին և գտել է նրա մէջ բազմաթիւ հիւանդաբեր մանրէներ (միկրօբներ). եկեղեցիների փայտէ յատակի փոշին աւելի վարակիչ մասեր ունէր, քան թէ ցեմենթի և մարմարէ յատակի փոշին: Այս հիման վրա է նա առաջարկում եկեղեցիների յատակը մաքրել զոնէ շաքարով մի անգամ հալանիւթով լուծւածով (սուլէմայի ջրով):

Հայոց եկեղեցիներում փռած գորգերը տարիներով երեսփոխները չեն թափ տալ տալիս. իրապէս և իրապէս միկրօբներ պիտի գտնուին նրանց մէջ, եթէ հետազօտութիւն կատարւի...

Gemelli-ն արդարացի կերպով խորհուրդ է տալիս, որ եկեղեցու պատերին յայտարարութիւն կպցնւի զգուշացնելու համար, որ ամբողջ չըխորիս յատակի վրայ, և զբա համար ամեն եկեղեցում պիտի զբաղուի շատ խորխամաններ: (Медицинское обозрение 1909 г. № 9, стр. 852.)

1898 թ. Նոյն հեղինակի «Մանրէաբանութիւն» (բաք-տերօլօգիա) գրքովը. հրատ. ի Պօլիս:

Ծանօթ. Երկուն էլ լուրջ և հմուտ աշխատութիւն-ներ են, որ կարող են լիակատար ձեռնարկ լինել վեր-տառեալ նիւթերի դասականութեան համար մեր միջնակարգ դպրոցների բարձր դասատներում, նոյն իսկ ճեմարանի լսարան-ներում: Ափսոս որ հեղինակի ոճը գրաբարին շատ մօտ լինելով և գիտական բառերը հայերէն խրթին թարգմանութեամբ՝ ժողովըրդի մեծամասնութեան անմատչելի են դարձնում այդ մեծարժան երկերը: Սակայն ցանկալի է, որ գէթ ամեն կրթւած հայ իր սե-ղանի վրայ ունենար դօկտ. Տադաւարեանի «Առողջաբանութիւն» ձեռնարկը, որ տասնապատիկ աւելի օգտաւէտ կըլինէր, քան փը-քուն «բժշկարանները»:

2. ԴՕԿՏ. Վ. ԱՐԾՐՈՒՆՈՒՒ «Ամուսնութիւն» վեր-նագրով շատ հետաքրքրաշարժ գրքովը. հրատ. Թիֆ-լիս:

Նոյն հեղինակի առաջնորդող յօդւածները իր խմբագրած «Առողջապահիկում» 1904—06 թ. նոյնպէս և նրա ժողովրդական յայտնի տետրակները և «Բժշկի գրոյցները» — վարակիչ հիւանդութիւնների մասին:

3. ԲԺ. Ա. ԲՈՒԴՈՒՂԵԱՆՏԻ, ԲԺ. Բ. ԱՂԱՍԱՐ-ԵԱՆՏԻ, ԲԺ. Ն. ՏԷՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆՏԻ, ԴՕԿՏ. ԳՐԻԳ. և ՎԱՂԱՐՇ ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՏԵՐԻ և հանգուցեալ Լ. ՏԻԳՐԱՆԵԱՆՏԻ առողջապահական գրքովները և յօդ-ւածները՝ «Մուրճ» ամսագրում, «Առողջապահական թեր-թում» և «Առողջապահիկում», մանաւանդ տարափոխիկ հիւանդութիւններին վերաբերեալները:

4. ԴՕԿՏ. Ա. ԲԱԲԱՅԵԱՆԻ գրւածքները. ա) «Կրքեր և նրանց ազդեցութիւնը մարդու առողջութեան վրայ» («Փորձ», 1880 թ.), բ) «Մանկական պարտէզների (ծաղ-կոցների) առողջապահութիւն» (1882 թ. «Արձագանքից» արտատպած), գ) «Արդի ուղղութիւն առողջաբանու-թեան և բժշկականութեան մէջ» (1886 թ.), դ) «Բա-րա կացաւ թոքախտը և նորա տարածման առաջն առ-

նելու միջոցներ» (Հրատ. Կովկ. Կայս. Բժշկական Ընկե-րութեան, 1899):

5. Զանազան եւրոպական հեղինակութիւններ և ազգային պարբերական հրատարակութիւններ, որ յիշ-ւած են գրքիս ծանօթութիւններում:

6. Օգտւած եմ նաև բերանացի և գրաւոր ցու-ցումներով գրքիս այս և այն գլխի առիթով հետեւալ անձանց կողմից. ա) լեզւա-պատմաբան պ. Կ. Կոս-տանեանցի. բ) Պարիզի հայ եկ. աւ. ք. Վռամշ. Գի-պարեանի. գ). Բաթումի աւ. ք. Հ. Մեսրոպ Մելեանցի. դ) Թիֆլիսի Մոզնի եկ. աւ. ք. Հ. Սահակ Սահա-կեանցի, որոնց պարտք եմ համարում յայտնել նաև հրապարակով իմ շնորհակալութիւնները:

Ի վերջոյ պէտք է ասեմ, թէ հրատարակելով այս աշխատութիւնը իբր առաջին փորձ, ամենից աւելի ես ինքս եմ գգում սրա թերութիւնները: Սակայն մեծ յոյս ունիմ, թէ այս գործի շարունակողներ և լը-րացողներ պիտի ունենամ ապագային մեր եռանդուն երիտասարդ հայ բժիշկների կողմից, ինչպէս բարե-բախտաբար ունեցայ. ուսումնարանի առողջապահու-թիւնս հրատարակելուց յետոյ յանձին դօքտ. Վ. Արծ-րունու, դօքտ. Փաշայեանի (դպրոցական առողջապա-հութեան հեղինակների):

Ա. Բ.

Գ Լ ՈՒԽ Ի.

Եկեղեցու օղակոխութիւնն ու լուսատրութիւնը

Երբ որ գիտութեան մէջ տեղի ունին՝ գին-
ւորական առողջաբանութիւն (военная гигиена, hygi-
ène de l'armée), գործարանական առողջաբանութիւն
(фабричная гигиена, hygiène des fabriques), դպրոցական
առողջաբանութիւն (школьная гигиена, hygiène des
écoles) և այլն, ինչո՞ւ չըպիտի լինի և եկեղեցական
առողջաբանութիւն *): Այնինչ ո՞չ մի լեզուամ այդ
վերտառութիւնով մի գիրք կամ գրւածք չըկայ,
ո՞չ մի առողջաբանական, նոյնիսկ ընդարձակ, ձեռ-
նարկում այդ նիւթին վերաբերեալ մի գլուխ չէք
գտնիր: Իսկապէս այդ զարմանալի է, քանի որ
հոգևոր դասը ինքը շատ անգամ իր հաստատու-
թիւններում հասարակաց առողջապահութեան
հոգսը քաշած է ժամանակակից առողջաբանական
գիտութեան համեմատ:

Հին ժամանակներում քուրմերը, քահանա-
յապետները և մարգարէները բժիշկների դեր ևս
կատարելով՝ շատ անգամ սահմանած են թէ տա-

*) Հիգիենա (hygiène) խօսքի տեղ ևս գործ եմ
ածում «առողջաբանութիւն», իսկ «առողջապահութիւն»
բառը, որ մեղանում գործածւում է նոյն մտքով, լաւ
է գործադրենք «պրոֆիլաքս»-ի (Profilax-ի) փոխարէն:

ճարները և թէ մարդկային կենցաղի ամենակարևոր շրջանների համար որոշ առողջապահական կանոններ, որոնցից մի քանիսը մտած են յետոյ քրիստոնէական եկեղեցու մէջ իբրև ընդունւած կրօնական սովորութիւններ: Գրիստոնէութեան սուրբ հայրերը նոյն դերը շարունակելով՝ այս կամ այն առողջապահ կարգեր սահմանած են թէ եկեղեցում և թէ եկեղեցուց դուրս, կամ եղած կրօնական կարգերը փոխած են ժամանակի առողջաբանութեան պահանջների համեմատ:

Ասածս պարզեմ մի քանի օրինակներով:

ա) Ռ՞ւմ յայտնի չէ, որ հրէաների և մահմեդականների մէջ մի կրօնական կարգ է մանուկների թլպատութիւնը: Արդ՝ ի՞նչ է սա, եթէ ոչ Մովսէս մարգարէի հասարակական առողջապահ կարգադրութիւններից մէկը, որ յետոյ Մուհամմէդն էլ ընդունեց իր հաւատացեալների համար:

բ) Ի՞նչ է քրիստոնէական եկեղեցիներում ընդունւած խնկարկութիւնը, որ սուրբերի պատկերներին, հոգևոր մեծաւորներին և առհասարակ ժամուրներին պատիւ տալու ձև է ստացել: Եթէ խորը պարտենք, կըգտնենք, որ այս ծէսի հիմքն էլ զուտ առողջապահական է: Արդարև, երբ ժողովրդի բազմութիւն հաւաքւում է մի փակ աղօթարանում (ձմեռ ժամանակ) և ժամերով մնում այնտեղ, երբեմն էլ շրջապատած մի հանգուցեալի դիակ, — այդպիսի սրահում բնականաբար օդը լցւում է գարշելի հոտերով: Այդտեղ երկար մնա-

լը դժւար և անտանելի պիտի լինէր, եթէ չըծխէր այնպիսի նիւթ, որ իր անուշահոտութիւնով գոնէ ծածկէր գարշահոտութիւնը: Այդպիսի նիւթ հնուց յայտնի էր և գործածական հեթանոսական հանդէսներում խոնկը, որ բուրվառներում այրւելով՝ տարածում է չորս կողմ անուշահոտ բուրմունք: Այս դեռ բոլորը չէ. անուշաբոյր ծառերի խէժը, ինչպէս է խունկը, մի ուրիշ աւելի օգտաւէտ յատկութիւն էլ ունի, այն է՝ իր բուրմունքով օդը օզօնացնում է, այսինքն՝ օդի թրթւածնի մի մասը վերափոխում է օզօնի, որ եռապատիկ աւելի ազդեցիկ է և որով օդի ապակահոսութիւնը փոքր ի շատէ պակասում է, օդը փոքր ի շատէ մաքրւում է հիւանդաբեր մանրէներից:

«Փոքր ի շատէ» խօսքը կրկնեցի, որովհետև մեծ բազմութիւն ունեցող փակ սրահներում օդը այն ժամանակ միայն կատարելապէս կըմաքրւի, երբ նրանք մատակարարւած են օդափոխութեան այժմեան գործիներով՝ հողմարարի (վենտիլատոր): Խնկի ծուխը չի կարող հողմարարի տեղը բռնել, քանի որ այդ ծուխը եթէ չափազանց առատացնեն օդի մէջ (առանց օդափոխութեան), փոխանակ օգուտի՝ վնաս կըբերի:

Ուրեմն՝ ամեն նորաշէն եկեղեցի պէտք է առատաւորում և պատերում ունենայ օդափոխիչ գործիներ, որ առանց ներսի օդը միանգամից ցրտացնելու՝ դուրս քաշեն գարշահոտութիւնը և մաքուր օդ ներս թողնեն:

գ) Նոյն առողջաբանական հիմքը կարելի է

գտնել եկեղեցիների լուսաւորելու եղանակում: Ինչո՞ւ եկեղեցու հայրերը մեղրամիմ վառելու սովորութիւնը մտցրին, փոխարէն ձէթի կամ ճարպի կանթեղների, որ նախկին քրիստոնեաներն էին գործածում:—Որովհետեւ, կը պատասխանեմ, ձէթը, ճարպը վառելով՝ չափազանց ապականում էին եկեղեցու օդը, վատ հոտեր էին արձակում, որ ժամուրների բազմութեանը անտանելի էր: Մեղրամոմը, ընդհակառակը, վառելով՝ մասամբ տարածում է օդի մէջ մեղրին անցած ծաղիկների անուշահոտութիւնը: Մակայն այժմս, պէտք է խոստովանել, որ եկեղեցական մոմավաճառութեան գործը կապալառուների ձեռքն ընկնելով՝ այնքան խարդախութիւնների է ենթարկւած, որ չափազանցութիւն չի լինիլ, եթէ ասեմ, թէ այժմս եկեղեցիներում ո՛չ թէ մեղրամոմ է գործածւում, այլ՝ զանազան, նոյնիսկ փասսակար, ճարպային նիւթերից խարդախած մոմեր: Այս էլ չըլինի, պէտք է դիտենանք, որ մեղրամոմը, ինչպէս ամեն այրող նիւթ, վառելիս կլանում է օդի թթւածինը և փոխարէնը տալիս է օդին ածխաթթւում անտեսանելի գազը (օդակերպը): Գիմիապէս այրեցումս հէնց այդ գործողութիւնն է: Բնախօսութիւնից (ֆիզիոլոգիից) յայտնի է, որ նոյն քիմիական այրեցումն է և շնչառութիւնը: Մարդս ներշնչելով իր թոքերի մէջ օդը՝ առնում է նրանից կենսապիտան թթւածինը և տալիս է օդին անպիտան և փասսակար ածխաթթւում: Ուրեմն, երբ փակ

եկեղեցում բազմաթիւ ժամուրներ են լինում և միևնոյն ժամանակ անհամար մոմեր ու կերոններ են վառւած, դրանք բոլորը հաւասար կերպով կլանում են օդի թթւածինը և, ընդհակառակը, առատացնում են օդի մէջ ածխաթթւում գազը: Այս է պատճառը, որ եկեղեցական մեծ տօներին, երբ եկեղեցում ասեղ գցելու տեղ չի լինում, ներսի օդը այնքան թմրեցնող և խեղդող է դառնում:

Այս ամենի հիման վրայ կրկին հաստատւում է նախ՝ վերը բերածս կարծիքը, թէ եկեղեցիները պէտք է ունենան առաստաղում բացւածներ կամ պատերում հողմարարներ (վենտիլատորներ). երկրորդ՝ որ այժմեան առողջաբանութեան տեսակէտով եկեղեցիների լուսաւորութեան ամենացանկալի եղանակը պիտի համարւի էլէքտրական լուսաւորութիւնը: Ուր որ էլէքտրական լուսաւորութիւնը տարածւած է և թանգ չէ ձեռք բերելը, մեր եկեղեցու հայրերը ո՛չ թէ պիտի ընդդիմանան, այլ իրանք ձգտեն այդ մաքուր լուսաւորութիւնը մտցնելու եկեղեցիներում, ինչպէս այդ բանը իրագործւեց Թիֆլիսի ռուսաց զինւորական մայր եկեղեցում երկար խորհրդակցութիւններից յետոյ թէ տեղական իշխանութեան և հոգևորականութեան և թէ օրթօդօքս սինօդի կարգադրութեամբ:

Իրա դէմ մի հարց միայն կարող է ծագել, այն է՝ մոմավաճառութեան եկամտի կորուստը, որ շատ թւալի պիտի լինի առանց այն էլ մեր

չքաւոր եկեղեցիներ ի համար: Սակայն այդ կո-
րուստը լրացնելը դիւրին է, քանի որ ամեն եկե-
ղեցում մասնաւոր գանձարան կը դրւի, ուր ամեն
ժամուր իր լուսման կը գցի «մեղրամոմի համար»,
ինչ կերպ էլ լուսաւորւելու լինի եկեղեցին:

ԳԼՈՒԽ II.

Պ ա հ ե ց ո ղ ու թ ի ն

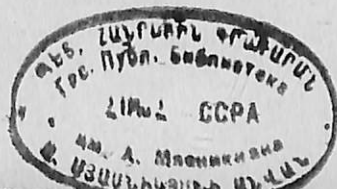
Վերը բերինք օրինակներ խոնկ ու մոմից-
բայց քանի-քանի ուրիշ եկեղեցական կարգեր
կան, որոնք միանգամայն առողջաբանութեան
վրայ են հիմնւած:

դ) Մտաբերեցէք խաղողօրհնութեան հանդէ-
սը: Ինչո՞ւ մեր եկեղեցու հայրերը պահք կամ
արգելք են դրել խաղող ուտելուն մինչև Աստ-
ւածածնի վերափոխման օրը, որ սովորաբար
գալիս է օգոստոս ամսի մէջերքին: Դրա հիմքը
շատ պարզ է. որպէս զի ժողովուրդը ժամանա-
կից առաջ խակ խաղող ուտելով չըմբասելի, հա-
րինքային համաճարակի չըհանդիպի: Դրանով կա-
սես թէ՛ միւս խակ մրգերի համար էլ մի տե-
սակ նախազգուշացում է դրւած:

ե) Մի՞թէ նոյն առողջապահ հիմունքի վրայ
չեն սահմանած եկեղեցու հայրերը պաս և ուտիսի
օրերը, շաբաթական և մեծ պասը: Ո՞ւմ յայտնի
չէ, որ այժմեան առողջաբանութեան գիտութիւ-
նըն էլ քարոզում է մարդկանց հանապազօրեայ

մսակերութիւնից զգուշանալ, որ ասել է թէ՛ ուտիս
և պահք կերակուրների, այսինքն՝ մսեղէնի և
բանջարեղէնի փոփոխութիւնով որոշեալ ժամա-
նակներում մարդուս առողջութիւնը աւելի ապա-
հոված կը լինի. ժողովուրդները այդ կերպով կա-
զատեն որոշ տեսակ հիւանդութիւններից, մա-
նաւանդ բթացաւի (պօղազրայի, goutte) զանա-
զան տեսակներից, որոնք այնքան տարածւած են
օրինակ՝ մսակեր և ոգի-(սպիրտ)-արբու Անգ-
լիայում և որոնք համեմատաբար շատ հազա-
դէպ են հացեղէն և բանջարեղէն առատօրէն գոր-
ծածող (պահք պահող) ժողովուրդների մէջ, եթէ
սրանք արադ-գինին էլ չափաւոր կամ միայն հան-
դիսաւոր օրերն են գործ դնում: Երանի թէ այժ-
մեան մեր հոգևորականներն այս մտքով հասկա-
նային պահքի նշանակութիւնը, ժողովրդին քա-
րողէին դրա բուն առողջապահ սկզբունքը և
պասը չըդարձնէին մի ստիպողական անմիտ կրօ-
նական ծիսակատարութիւն, որից ազատւելու
բնական ձգտումով մեր քաղաքների ունեւոր դա-
սը օրէցօր աւելի և չափազանց մսակեր է դառ-
նում, քանի որ չի իմանում բանի էութիւնը:

զ) Վեր առնենք դարձեալ մի օրինակ մեր
եկեղեցու ծէսերից: Յայտնի է թէ քրիստոնէու-
թեան սկիզբներում, երբ պատարագի ժամանակ
երգւում էր «Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր
սրբութեան», իրար մօտ կանգնած բոլոր հաւա-
տացեալները—իշխանաւոր, հարուստ թէ աղքատ—
իրարու ողջունում էին և համբուրւում: Սա

պատարագի ամենազմայլելի հանդէսը կամ արա-
րողութիւնն էր և գործով կատարուում էր եղբայ-
րութեան և հաւասարութեան սկզբունքը մարդ-
կանց մէջ: Ձընայած այս սքանչելի և մեծ խոր-
հրդին, եկեղեցական հայրերը յետագայ դարե-
րում այդ արարողութիւնից հանեցին համըղը
և թողին միայն «ողջոյնը», որ անկասկած միև-
նոյն մեծ խորհուրդն ունի, սակայն շատ շատե-
րի համար այժմս դժբախտաբար մի լոկ անմիտ
ծիսակատարութիւն է դարձել... Հարց է թէ՛
ինչի՞ այդ խորհրդաւոր արարողութիւնից հանւեց
համբոյրը: Ըստ իս, դա միայն անպատե-
հութիւնների առաջն առնելու համար չէր, այլև
բնագղաբար զգալուց դրա հակառողջական կողմը,
որին արժէ նւիրել մի առանձին գլուխ այժմեան
գիտութեան հայեացքներով:

Ք I. Ո Ւ Ւ III.

Համըղոյրի վտանգները

Ռուսաստանի հայերիս մէջ սկսում է տա-
րածւել մի շատ անպիտան սովորութիւն, այն է՝
շրթունքով համբուրւելու, «պոռոտու» նոր «ա-
ղաթը»:

Դա Ռուսիայի ռամիւկ ու միջին դասի աղա-
թըն է, որ մարդիկ իրար հանդիպելիս, մանա-
ւանդ մեծ տօներին (նոր տարուն, Ծննդեան,
Զատիկին), համբուրում են իրար պոռոտներ. այն

էլ ոչ թէ մէկ, այլ անպատճառ երեք անգամ:
Բացի այդ, մէկը՝ որ օտար տեղ է դնալու կամ
օտարութիւնից վերադառնում է, պէտք է իր
շուրջը հաւաքւած բոլոր բարեկամների և ծանօթ-
ների շրթունքը համբուրէ, պոռոտի անէ, որովհե-
տե այդ պահանջում է սովորութիւնը. իսկ ում
յայտնի չէ, թէ միանգամ ընդունւած աղաթից
շեղւելը մարդկանց համար շատ դժւար բան է:

Յաւալին այն է, որ հայերիս մէջ այդ վատ-
թար աղաթը մեր քաղաքակրթւած դասից է տա-
րածւում հասարակ ժողովրդի մէջ. վերջինս նմա-
նութիւն անելով «ուսում առածին»՝ պոռոտի
անելը համարում է քաղաքավարութեան նշան,
այնինչ ամեն բանիմաց մարդ պարտական է ոչ
միայն օրինակ չըտալ, այլև հասկացնել ժողովրդ-
ին ընդհակառակը, թէ ողջոյնի ժամանակ համ-
բուրւելը ամենագոհիկ և ամենափառաստակար սո-
վորութիւն է: Այդպէս էլ արել են բնագղա-
բար եկեղեցու հայրերը, արգելելով պատարագի
«ողջոյնի» ժամանակ համբոյրը:

Ահա այդ բանի նորանոր ապացոյցներ.

ա) Անհամար դիտողութիւններով ապացուց-
ւած է, որ հարբուխը, հարբխատենդը (գրիպպ),
բկացաւերը, նոյն իսկ դիֆթերիտը, սիֆիլիսիտը և
այլն անցնում են մէկին միևսից շատ անգամ
համբոյրի միջոցով, որովհետե այդ ճանապար-
հով հիւանդի պոռոտների վրայի աննկատելի վա-
րակաթոյնը շատ հեշտ կերպով ընկնում է առող-
ջի պոռոտներին ու քթի խոռոչին և վարակում: Ու-

րեմն՝ երեխաներին փաղաքշել ուղեւորով, վերցնել և նրա շրթունքը համբուրելը ուղղակի մ'եղք է:

բ) Ինչի՞ թոքախտաւոր ծնողների երեխաները շատ մասով թոքախտ են ստանում, քանի որ այժմս ապացուցւած է, որ ըարակացաւր ժառանգաբար չի անցնում սերնդին:—Որովհետեւ, կըպատասխանեմ, թոքախտաւոր ծնողները չեն քաշուում իրանց երեխաներին անդադար համբուրելուց: Համբոյրի մեղաւորութիւնը այս դէպքում ապացուցւում է նրանով, որ ոչ այնքան հօր, որքան մօր թոքախտն է անցնում զաւակին և այս՝ այն պարզ պատճառով, որ մայրը բնականաբար աւելի շատ է շփուում և համբուրում իր զաւակին:

գ) Յայտնի է, որ Ռուսիայի շատ ու շատ գիւղերում սաքսափելի կերպով տարածւած է վատ ցաւը—սիֆիլիսը: Քննելով սրա պատճառները, առողջաբանական մամուլը վաղուց արդէն վերագրած է սիֆիլիսի տարածումը գիւղերում համբոյրի վատ սովորութեան, երբ վարակւած ռամիկները քաղաքից վերադառնում են գիւղ:

Օրինակներ առնենք մեր կեանքից: Ո՞ւմ յայտնի չէ, որ Բագւի մեր ըանտրները վատ ցաւով վարակւած վերադառնալով գիւղերը՝ տարածել են այդ ցաւը մեր գիւղական ժողովրդի մէջ համբոյրի միջոցով, քանի որ այդ ցաւով բռնւածները յատուկ բշտեր և խոցեր են ունենում բերանի մէջ, պոռչների, լեզւի, քիմքի վրայ, և դրանց վարակիչ մասերը համբուրելիս փոխւում

են ուրիշին: Շատ օրինակներ կան, որ վարակւած վաճառականը, վերադառնալով օտարութիւնից և ամաչելով իր մեղքը խոստովանելու, ոչ միայն վարակել է իր ամուսնուն, այլ և համբուրւելով ըստ նոր սովորութեան իր բոլոր ծանօթ բարեկամների հետ՝ սրանցից մի քանիսին էլ աւել է իր վրայի «ապրանքը» (վատ ցաւը): Ինձ յայտնի է մի դէպք, երբ աղգական վաճառականից այս եղանակով վարակւած էր մի քահանայ, որը շարունակում էր իր քահանայագործութիւնը, չընայած իմ բժշկական արգելքին: Այս քահանան վերջը ուղեղի սիֆիլիսից վախճանեց: Յայտնի են դէպքեր, երբ առաջնորդին յայտնի է եղած քահանայի վատ ցաւ ունենալը և առաջնորդը չի արգելել նրան քահանայագործութիւնը...

Բայց անհ ինչ դէպք էլ է պատահում: Եթէ դու մի քանի անձերի շրջանում գիտակցաբար հրաժարւես համբուրելուց քեզ յայտնի՝ դեռ բոլորովին չառողջացած սիֆիլիսոտ հիւանդի հետ, որ անգիտակցաբար կամ աղաթի զօրութեամբ դէմ է անում քեզ իր պոռչները,—գիտե՞ս թէ ինչ դուրս կրգայ... Այդ բարեկամը քո ինքնապաշտպանութեան վարմունքը պիտի համարի մեծ անպատուութիւն կամ սկանդալ իր դէմ... բարեկամութեան կապերը քանդոււմ են, անվերջ անբաւականութիւններ... Պատմածս իմ գլխով անցած մի դէպք է:

Այս ամեն փաստերից յետոյ, խնդրեմ ասէք,

ի՞նչ հարկ կայ, որ մարդս իր անձը ենթարկի այդչափ վտանգի և անպատեհութիւնների, հետեւելով մի տգեղ նորամուտ սովորութեան... Լաւ չի՞ լինիլ արդեօք, որ այդ սովորութիւնը մեր մէջ բոլորովին չըմտցնենք, քանի որ մեր նախնիքը, մեր պապերը այդ սովորութիւնը չունէին և մեր եկեղեցու հայրերն էլ «ողջոյնի» ժամանակ համբոյրը արգելել են: Բարեկերպ պատեհ ձևն է մեր եկեղեցական «ողջոյնի» ձևը, որ մարդիկ իրար մօտենալով՝ գլուխ գլխի կողմը երկուերեք անգամ տանում բերում են և դրանով վերջանում է բարեկերպ: Մեր ժողովրդի մէջ առհասարակ բարեկերպ փոքրը մեծի ձեռք պիտի համբուրէ, իսկ մեծը՝ փոքրի թուշը կամ ճակատը:

Մահմեդականներից մտած է մեր ժողովրդի մէջ մի անարդար սովորութիւն, որ կանայք բարեկերպ պէտք է համբուրեն հասակաւոր տղամարդկանց ձեռք, որովհետեւ նրանց հայեացքով իգական սեռը միշտ ստոր է համարւում արական սեռից:

Եթէ նայենք արեւմտեան Եւրոպայի քաղաքակրթւած ազգերի սովորութեան, շրթունք համբուրելը մնում է ամուսինների մէջ, իսկ բարեւում են ձեռք ձեռքի տալով կամ ձեռքի շարժումով:

Առհասարակ եթէ գիտութիւնը ուշք դարձնէ մարդկանց բարեկերպ ձևի առողջաբանութեան, հաստատ կարելի է ասել, որ ամենաընտիրը պիտի համարւի տաճիկների և պարսիկների սովո-

րութիւնը: Սրանք բարեկ ժամանակ պոռ համբուրելու ազաթ չունին, նոյնպէս գլխարկ քարծրացնելու (որ ձեռք գլուխը չըմտցնեն) և ձեռք տալու, այլ ձեռքը ճակատին տանելով՝ ողջունում են, ինչպէս այդ այժմ ընդունւած է գրեթէ բոլոր ազգերի զինուորական դասի մէջ:

Իսկապէս իրարու անպատճառ ձեռք տալու եւրոպական սովորութիւնն էլ մի գովելի ազաթ չէ: Իսկական քաղաքակրթ ընտանիքներում ընդունւած է, որ հիւր եկողը չըմօտենայ ծանր ու բարակ ամենի ձեռքը բռնելու, այլ՝ ձեռք բռնքին բարձրացրած՝ ամենին միանգամից քաղաքավարի գլուխ իջեցնի պրծնի:

Մեր փոքր քաղաքներում և գիւղական շրջաններում ժողովրդի առողջապահութեան համար կարեւոր է, որ զարգացած մարդիկ աշխատեն «պոռտու» անտեղի և վնասակար սովորութիւնը մեր միջից անհետացնել: «Հակապոռտեան» կամ համբոյրի դէմ ընկերութիւններ այժմ տարածւում են Ամերիկայի զանազան քաղաքներում. ինչպէս մենք հիմնած էինք անցեալ դարու 70-ական թւականներում—Աղէքսանդրապոլում, ինչպէս հիմնեց Աղէքսանդրապոլի մի երկու գիւղում պ. Նալբանդեանը 90-ական թ. թ. (Առողջապահիկ թերթ 1906 թ.)

ՊԼՈՒԽ IV.

Նկեղեցական նստարանները եւ երգեցողութիւնը
Վերը եւ շօշափեցի եկեղեցական առողջա-

բանութեան մի քանի հարցեր և փորձեցի օրինակներով ապացուցանել, որ կրօնական արարողութիւնները և եկեղեցական կարգադրութիւնների մի մասը հիմնւած է ոչ միայն բարոյական, այլև ժամանակի առողջաբանական պահանջների վրայ:

Սակայն այժմ մենք տեսնում ենք այնպիսի եկեղեցական կարգեր, որ բոլորովին հակառակ են մեր հասարակութեան այժմեան սովորութիւններին և առողջաբանական այժմեան հայեացքներին, ուրեմն՝ դրանք փոփոխութեան կարօտ են, քանի որ եկեղեցին որքան կրօնական, նոյնքան և հասարակական հաստատութիւն է, որ իրաւունք չունի հասարակաց առողջութեանը մագաչափ փնասելու և որը պէտք է ձգտի յաճախող հասարակութեանը ամեն յարմարութիւններ տալու, քանի որ եկեղեցին ժողովրդի համար է և ոչ թէ ժողովուրդը եկեղեցու համար:

Բերենք դարձեալ օրինակներ:

ա) Ինչո՞ւ և ո՞րպիսի աւանդական հիմունքով մեր հայ եկեղեցիներում ժողովուրդը ստիպւած է ժամասացութիւնը կանգնած լսելու: Յիրաւի, որոշ արարողութիւնների ժամանակ կարճ միջոցով չոքելու իրաւունք և սովորութիւն կայ, բայց քանի որ մեր քաղաքների ժողովրդի մեծամասնութիւնը չոքելուց յետ է սովորած, հարկաւ նա ստիպւած է բոլոր ժամասացութեան ժամանակ կանգնած մնալ: Հիմի հարց է առաջ գալիս. մի՞թէ հակառողջական չէ խառն ի խուռն բազմութեան մէջ ժամերով կանգնած լսել սաղ-

մոսներ, շարականներ, առաքեալների, մարգարէների գրքեր, աւետարանի այս կամ այն դուէր, երբեմն քահանայի կամ վեղարաւորի քարոզը, որոնք բոլորը տեղի ունին թէ պատարագի և թէ այլ տօնական հանդէսների ժամանակ:

Փորձերից յայտնի է, որ $\frac{3}{4}$ ժամ ուշադրութիւնով մի հետաքրքրական բան լսելը արդէն յոգնեցնում է մարդուս ուղեղը, ուր մնայ թէ ժողովրդի մեծամասնութեան շատ մասով անհասկանալի գրաբարը ժամերով լսելը... Բացի այդ, բժշկական դիտողութիւններից նոյնպէս յայտնի է, որ ժամերով կանգնած մնալը, եթէ այդ կըրկընւում է յաճախ, պատճառ է դառնում ոտքերի սկերակների (վենա-ների) ուռեցման, որի հետեանքն են յարատե մսային ցաւեր և այլն: Մեր ժողովրդի մեծ մասը այժմ միայն կիրակի օրերը և մեծ տօներին է եկեղեցի գալիս, այն էլ ժամասացութեան վերջումը, որ ինչ է՝ 10—20 րոպէից աւելի կանգնած չըմնայ: Անշուշտ այս բանը ուրիշ պատճառներ էլ ունի, սակայն գլխաւորն այն է, որ ժողովուրդը բնագդաբար չի ուզում ենթարկւել ամեն օր անյարմար և վերին աստիճանի ձանձրալի դրութեան:

Եթէ այդպէս է, ինչի՞ ուրեմն մեր այժմեան եկեղեցական հայրերը չեն գնել տալիս եկեղեցիներում նստարաններ և աթոռներ, որ ծխականները կամ ժամուրները չըխառնեն եկեղեցում, ինչպէս ըազարում ժողովւած ամբոխը իրար հըրհըրելով, թիկունք թիկունքի գարնելով, այլ ներս

մտնեն, կարգով նստեն նստարանների և աթոռ-
ների վրայ, և հանգիստ հետևեն իրանց աղօթ-
քին ու ժամասացութեանը: Այս բանի դէմ ոչ մի
սահմանաժամ կանոն կամ արգելք չըկայ. միայն
աւանդութիւնն է պատճառ բերում, այսինքն՝ ի
հնուց եկեղեցում նստարանների կամ աթոռների
սովորութիւն չըլինելը: Քննենք այդ աւանդու-
թիւնը:

Հին ժամանակ, ինչպէս այժմ մեր գիւղե-
րում, ժողովրդի նստելու սովորական ձևն էր
չոքելը և ծալապատիկը, ինչպէս է այդ այժմս
Տաճկաստանի և Պարսկաստանի նոյնիսկ հարուստ
տներում: Մեր նախնի եկեղեցական հայրերը թոյ-
լատրած էին ծխականներին բերել եկեղեցի իրանց
կարպետը, խփը կամ մինդէրը և չոքել ու
նստել դրանց վրայ, ինչպէս իրանք նստում էին
դասումը, երբ յոգնում էին կանգնելուց: Արդ,
երբ մեր քաղաքների ժողովուրդը յետ սովորեց
չոքելուց և ծալապատիկ նստելուց և աթոռների
ու նստարանների ընտելացաւ, բնական է, որ այ-
սօր մեր հոգևորներն էլ, եթէ ուշադիր լինէին
դէպի ժողովուրդը, պէտք է նոր սովորութեան
համեմատ աթոռներ և նստարաններ մտցնէին
եկեղեցում ժողովրդի համար: Եթէ այդ բանը
մեղք լինէր, կաթողիկոս, եպիսկոպոս, առաջնորդ
իրանց համար աթոռներ դնել եկեղեցում թոյլ
չէին տալ, և թոյլ չէր տրւիլ, որ ծերունիների,
տկարների համար եկեղեցու պատերի մօտ նըս-
տարաններ լինին, ինչպէս այժմ շատ տաճարնե-

րում: Քանի որ երկար կանգնած ժամուրը ա-
մեն անգամ նոյն տկարի դրութեանն է հասնում,
հետևաբար նրա համար էլ աթոռ պիտի լինի եկե-
ղեցում, շատ պարզ է:

Պօլսի մի քանի հայ եկեղեցիներում նստա-
րաններ և աթոռներ դնելու սովորութիւնը ըն-
դունւած է: Պարիզի Մանթաշեան հայ եկեղե-
ցում նոյնն է: Այս բանում որևէ դաւանաբանա-
կան կամ եկեղեցական արարողութեան խնդիր
չըկայ, այլ զուտ յարմարութեան խնդիր է: Որ-
տեղ հայ ծուխը ցանկանայ եկեղեցում խփինե-
րի, գորգերի փոխարէն աթոռներ դնել, այնտեղ
հոգևոր իշխանութիւնը հակառակելու բան չունի:
Երանի թէ կամաց-կամաց վերջ դրէ՛ր մեր եկե-
ղեցիներում ժամուրների խառնաշփոթ և ան-
կարգ համախմբւելուն:

բ) Գալով երգեցողութեան, ռւմ յայտնի չէ,
թէ ինչ մեծ ազդեցութիւն ունի երգը մարդու
հոգեկան դրութեան վրայ, թէ միակերպ, ան-
ներդաշնակ երգեցողութիւնը եկեղեցիներում որ-
պիսի մեծ ձանձրոյթ և ներսային գրգռումնք կա-
րող է առաջացնել և թէ, ընդհակառակը, կանո-
նաւոր եկեղեցական երգեցողութիւնը որպիսի
խոր ազդեցութիւն ունի բարձր հոգեկան միւխ-
թարութեան համար, նոյն իսկ ներաբուժութեան
գործում: Կարելի է ասել, որ մի ազգի եկեղե-
ցական երգեցողութեան զարգացումով կարելի է
չափել այդ ազգի քաղաքակրթութեան աստիճա-
նը: Այս հայեացքով է, որ մեր կաթողիկոսների

շարքից, սկսած Շնորհալուց մինչև Փետրգ IV կաթողիկոսը, նրանք, որոնք հեղինակաւոր և պատկառելի Հայրապետի անուն են թողած, իրանց ազգաշէն գործերի մէջ երբէք չեն մոռացած մեր եկեղեցական երգեցողութեան զարգացմանը նըպաստելու ամեն ջանքով՝ թէ իրանք շարականներ հնարելով և եղանակներ տալով, թէ հայ երաժշտապետներին քաջալերելով և թէ հայոց հոգեւոր դպրոցներում այդ առարկային առաջնակարգ տեղը տալու թելադրումով *):

ԳԼՈՒԽ V.

Ծ ն ն դ ե ա ն շ ը ջ ա ն

Շարունակելով եկեղեցական առողջաբանութեան խնդիրների ուսումնասիրութիւնը (էտիկէզը), պէտք է այժմ հերթով քննենք այն հարցերը, որոնք ծագում են եկեղեցու մասնակցութիւ-

*) Իսկ մեր կաթողիկոսներից և եպիսկոպոս առաջնորդներից ապիկարները իրանք ոչինչ չեն արել և նոյն իսկ ժողովրդի ջանքերը այդ մասին՝ ջլատել են: Օրինակ բերեմ Եքմալեան երաժշտապետի գործը մեր եկեղեցու պատարագի եղանակները եւրոպական նոթաներով եռաձայն կամ քառաձայն ներդաշնակութեամբ երգելու, որ անկասկած մի առաջադիմութիւն էր մեր եկեղեցական երգեցողութեան համար: Մի երկու անձինք թիֆլիսում այս դարուս սկզբում Մեղլինեան վաճառականի կտակով 5000 ռ. դրամագլուխ ճարեցին այդ գործը հրատարակելու Հայպրիզում հետեւեալ պայմաններով. որ հրատարակութեան 200 օրինակը յօգուտ

նից մարդկային կեանքի ամենագլխաւոր շրջաններին, այն է՝ ծննդեան, ամուսնութեան և թաղման: Պէտք է հետազօտենք, թէ այդ շրջաններին վերաբերեալ եկեղեցական կարգերը, բացի կրօնականը և բարոյականը, ունին արդեօք և առողջապահական հիմունք և թէ վերջինները որքան համապատասխան են այժմեան առողջաբանութեան պահանջներին:

ա) Ծննդեան շրջանի եկեղեցու մասնակցութիւնը նախ այն է, որ մաշտոցով սահմանւած է ծննդկանի նկատմամբ կարգ քառասնօրէի (ժողովրդի մէջ քառասունք է կոչւում), այսինքն՝ ծննդկանը պէտք է ծննդաբերութիւնից յետոյ քառասուն օր անկողնում մնայ, հիւանդի դրութիւնը պահպանի: Երբ 40 օրը լրանւում է, կամ քահանան գալիս է ծննդկանի տուն, որոշեալ աղօթք և ողահպանիչ ասում մօր և զաւակի գլու-

հեղինակի ծախւի, իսկ մնացած 400 օրինակը ծախւի կօնսիստօրիայի կողմից և դրամագլուխը (գրքի գինը լինելու էր 10—20 ռ.) դրւի թիֆլիսի հոգեւոր կօնսիստօրիայի հովանաւորութեան տակ՝ Եքմալեանի և այլ երաժիշտների եկեղեցական ուրիշ եղանակները նոթաներով հրատարակելու և այդ գործը պարբերաբար շարունակելու: Արդ՝ մինչև օրս յայտնի չէ, թէ Հայպրիզի հրատարակութեան օրինակները ո՞ւմ ձեռքումն են, որովհետև Խրիմեան կաթողիկոսը և նրա ժամանակի թիֆլիսի առաջնորդները իրանց իրաւանց յանձնւած գոյքին տէր չըկանգնեցին և եկեղեցական երաժշտութեան գործի զարգացմանը ամենևին նշանակութիւն չըտւին...

խին, կամ ծննդականը նորածնին հետը վերցրած՝ գնում է եկեղեցի, ուր քահանան կատարում է սահմանափակ կարգը՝ մօր կողմից 40 անգամ ծուներ դնել, երեխային խորան տանել և այլն: Այս բանից յետոյ ծննդականը իրաւունք է ստանում իր սովորական կեանքը սկսել, տնտեսական աշխատութիւնները կատարել և այլն: Այս կարգը վերջին ժամանակները մեծ քաղաքների հայ ընտանիքներում այլ ևս չի գործադրւում, իսկ մեր փոքր քաղաքներում և գիւղերում փոքր ի շատէ պահպանւած է: Տեսնենք հիմի՝ ինչ է սրահնշանակութիւնը և որքան մոռացութեան տրւելու արժանի է այս կարգը: Մեր եկեղեցին այս սովորութիւնը փոխ առած է Մովսէս մարգարէի կարգադրութիւններից և բարոյականի հետ միասին ունի զուտ առողջապահական միտք ևս: Առաջինը՝ ողջախոնութեան սկզբունքն է ի նկատի առնւած, որ քառասուն օրից առաջ ամուսնական մերձաւորութիւն չըլինի և ապա, որ նշանակած օրից վաղ վեր կենալով և տնական աշխատութիւններ կատարելով՝ ծննդականը իբր թէ հիւանդութիւնների չենթարկւի:

Այս վերջին տեսակէտը այժմեան գիտութիւնը, երկարատե փորձառութեան հիմունքով, մերժում է և շատ բաւական է համարում առողջ ծննդկանի համար կանոնաւոր ծննդաբերութիւնից յետոյ 8—9 օր անկողնում մնալը, որովհետեւ այդպէս վաղ վեր կենալը, ըստ այժմեան գիտութեան, մինչև անգամ նպաստում է

աւելի շուտ արգանդի սովորական չափերը ստանալուն և կարգի մտնելուն. ուստի գործնական տեսակէտով 40 օրից առաջ վեր կենալը մեղք չըպիտի համարւի: Իսկ ինչ կրկերաբերի ամուսնական մերձաւորութեան, ցանկալի է, որ ժողովուրդը պահպանի քառասունքի ամուսնական պահքը, որովհետեւ, ըստ գիտութեան, ինչպէս նախնի ժամանակներում, այնպէս էլ այժմ ծրննդկանի արգանդի արտադրութիւնները, աղտեղութիւնները փոքր առ փոքր մաքրւում են և բոլորովին վերջանում ծննդաբերութիւնից 30—40 օր յետոյ: Բնական է, որ այդ ժամանակամիջոցում (40 օրւայ ընթացքում) ամուսնական մերձաւորութիւնը պէտք է մեղք, «հարամ» համարւի:

ԳԼՈՒԽ VI.

Մ կ ր տ ու թ իւ ն

Ծննդեան շրջանին վերաբերեալ եկեղեցական կարգն է մ'կրտութիւնը: Սա քրիստոնէական կրօնի մեծ խորհուրդներից մէկն է: Այս արարողութեան մէջ մեր նիւթին, այսինքն առողջաբանութեան վերաբերեալը այն խնդիրն է նախ թէ եկեղեցու աւագանը որ աստիճանի մաքրութեան մէջ է: Ո՞ւմ չի պատահած տեսնել մեր եկեղեցու գաւիթներում երբեմն 5—6 կնունք իրար ետեւից: Ի՞նչպէս է կատարւում մկրտութիւնը այդ դէպքում. — աւագանի մէջ մի ան-

գամ լցած ջրում քահանան (որպէս զի շատ ժամանակ չըկորցնի), առանց ջրի տաքին ու պղին նայելու, հերթով մկրտում է մէկին, յետոյ երկրորդին միեւնոյն ջրում, յետոյ երրորդին... վերջապէս—վեցերորդին: Հիմի բնականաբար հարց է ծագում. այդ վեց երեխաների մէջ կարո՞ղ էր պատահել մէկը կամ միւսը, որը վարակիչ հիւանդութիւն ունենար:—Դա անկարելի բան չէ, դժբախտաբար շատ կարելի: Քահանան առողջին վատառողջ վարակիչ երեխայից շոկել չի կարող, եթէ անգամ մտածելու լինի այդ մասին. (իսկապէս նա մտածում է միայն բոլորին շուտով մկրտելու մասին): Արդ, ո՞ր լուսամիտ հայ գերդաստանը այժմեան ժամանակա մեծ հոգսի մէջ չըպիտի ընկնի, երբ իր առողջ նորածնին ուղարկում է եկեղեցի մկրտութեան, ի նկատի առած այդպիսի դէպքերը... Դիցուք թէ միայն իմ երեխան պէտք է մկրտւէր եկեղեցու աւագանում, որտեղ նոյն օրը կամ մի քանի օր առաջ նոյն աւագանում մկրտւած են եղել տասնեակ ուրիշ երեխաներ... Նորից հարց է ծագում, թէ՛ աւագանի ջուրը հեռացնելուց յետոյ, չէ՞ր կարող արդեօք այդ աւագանի պատերի վրայ՝ առաջ մկրտած մի որեւէ վարակւած երեխայից վարակաթոյն մնացած լինել:—Այո, կարող էր այդ թոյնը մնացած լինել չորացած դրութեան մէջ և կենդանանալով իմ երեխայի համար ածած ջրում՝ վարակել խղճուկ անմեղին: Այս հիման վրայ ես իրատունք ունիմ պահանջելու իմ քահա-

նայից, որ նա երբէք միեւնոյն ջրում՝ ըստմաթիւ երեխաներ չըմկրտի, երկրորդ՝ որ նա բարեհաճի ինձ թոյլ տալ նախ մաքրել աւագանը եռուն տաք ջրով (որ սովորաբար սպանում է հիւանդաբեր սաղմերի մեծ մասը) և ապա երեխայիս ընկղմել նոր ածած մաքուր ջրի մէջ:

Այս իրաւունքը չի կարող զլանալ հայ ծրնորներին ոչ մի քահանայ, ոչ մի եպիսկոպոս և ոչ իսկ կաթողիկոսը, քանի որ մկրտութեան աւագանի մաքրութեան խնդիրը ոչ մի դաւանական կամ նոյն իսկ աւանդական հիմք չի քանդում, այլ ամենատարրական առողջաբանական պահանջ է: Ո՛րքան էլ որ հայ լուսամիտ ծնողները ջերմեռանդ հաւատացող լինին եկեղեցու աւագանի սրբութեանը (որովհետեւ օծւած է) և սուրբ միւռօնի զօրութեանը, այնու ամենայնիւ չըպիտի կարողանան իրանց մէջ խեղդել զգանքի զգացմունքը, երբ 4—5 օտար երեխայ մի բուռ ջրում լողացնելուց յետոյ, քահանան կամենայ իրանց երեխային էլ նոյն ջրի մէջ ընկղմել... Այս է հիմնական պատճառը, որ չընայած երջանկայիշատակ Գէորգ կաթողիկոսի խիստ կոնդակին, որով արգելւում էր քահանաներին սրներում կնունք կատարելը, այս նորամուտ սովորութիւնը մեծ քաղաքներում օրէցօր աւելի է տարածւում, միշտ երեխայի հիւանդութիւնը պատրւակ բռնելով: Պէտք է ասեմ, որ հանգուցեալ կաթողիկոսի կոնդակը իր ժամանակի հայ հասարակութիւնից լաւ ընդունելութիւն գտաւ,

որովհետև ազգասիրական էր համարւում, պարունակելով պահանջ կամ ձգտումն օտար եկեղեցիներին չընմանելու... Բայց և այնպէս, ես գիտեմ մի քանի ծնողներ, որոնք թէև մեծ յարգանքով և գովեստով էին վերաբերւում այդ կոնդակին, բայց երբ բանը եկաւ իրանց երեխայի մկրտութեանը, նրանք նախադասեցին այս սուրբ խորհուրդը տանը կատարել տալու, վերը յիշած սովորական պատրւակով... Կրհարցնէ՞ք ինչի՞:— Որովհետև երեխայի առողջութիւնը ապահովելը կենանքի և մահի խնդիր է, որի առաջ տեղի են տալիս սովորաբար վերացական երկրորդական ըզգացումները: Այս բանը ես յիշեցի այստեղ, որովհետև շատ խրատական է:

Եթէ իւրաքանչիւր կնքնատէր խնդրի իր քահանային, նախ քան մկրտութեան խորհուրդ կատարելը, եկեղեցու աւագանը եփ եկող ջրով մաքրել, յետոյ մաքուր սառը ջուր ածել՝ տաք ջուր խառնելով,—սրան ընդդէմ չի լինիլ քահանան: Դրա համար, ի հարկէ, վաղօրօք պիտի հոգացւի տաք ջրի պատրաստութիւնը և ժամկոչի վարձը, և այս կերպ կամաց-կամաց մեր բոլոր եկեղեցիներում այդ կրդառնայ ընդհանուր սովորութիւն: Այն ժամանակ թէ՛ տգէտ և թէ՛ լուսամիտ գերդաստաններ հաւասար հաւատով ու անվախ կրտանեն իրանց երեխային մեր եկեղեցու ծոցում մկրտելու, այն ժամանակ կաթողիկոսական կոնդակի էլ հարկ չի լինիլ: Եւ, ընդհակառակը, քանի որ այդ գեղեցիկ սովորութիւ-

նը ամեն եկեղեցում տարածւած չէ, որքան կամենաք ազգասիրական կոնդակներ և յանոններ գրեցէք, նրանք կըմնան մեռած տառ.—խուսափողը հնար կըգտնի խուսափելու ձեր կանոնից:

Ահա համառօտ նկարագրութիւնը եկեղեցական օրինակելի աւագանի: Ո՛ր եկեղեցին որ միջոց ունի, պէտք է հոգայ, որ աւագանի ջուրը միշտ մաքուր լինի, այսինքն փոխւի ամեն մի նոր մկրտողի համար: Այդ նպատակով կարելի է մըկրտութեան աւագանից վեր, խորանից դուրս, մի ջրամբար դնել սառը ջրի համար և ինքնաեռի նման մի մեքենայ՝ ձեռաց տաք ջուր պատրաստելու համար: Այս վերջին խորանը, ուր դրւած կըլինին ջրամբարն ու ջուր տաքացնելու կաթսան, պիտի բաժանւած լինի աւագանի խորանից մի բարակ պատով, որի միջով երկու խողովակ կըբերւեն դէպի մկրտութեան աւագանը՝ մէկը տաք, միւսը սառը ջրի համար: Խողովակները կունենան ծորակներ (կրաններ): Այսպիսով միշտ կարելի է հարկաւոր տաքութեամբ ջուր լցնել աւագանի մէջ և, որ գլխաւորն է, ամեն մկրտութեան համար առանձին ջուր ունենալ: Աւագանի տակից մի ուրիշ խողովակ ջուրը կըտանի ցած, դէպի մի հոր կամ գետ: Այս խողովակի ծակը, ի հարկէ, պիտի փակւի խցանով, երբ ջուր կըլցնեն աւագանը: Այսպիսի աւագանի մէջ կարելի է մի ժամայ ընթացքում թէկուզ 10—12 երեխայ մկրտել, և վտանգ չի լինիլ, քանի որ ամեն մի մկրտութիւնից յետոյ

աւագանը անմիջապէս լացւում է եւի տւած ջրով և նորից ծորակներով իստակ ջուր լցւում։ Այսպիսի մի խորանիկ կարելի է շատ պարզ և էժան շինել։

ԳԼՈՒԽ VII.

Հաղորդութեան առողջաբանութիւն։

Մկրտութեան արարողութեան մէջ առողջաբանական խնդիր է ծագում նաև երեխաների հաղորդութեան ձևի մասին, որի հետ կապ ունի առհասարակ հաղորդութեան առողջաբանութեան հարցը։

Վեր առնենք նոյն դէպքերը, երբ եկեղեցում միևնոյն օրը հանդիպում ենք 5—6 կնո՛ւնքի։ Աւագանի ջրի մէջ երեխաներին ընկղմելուց յետոյ, քահանան պիտի հաղորդէ բոլորին։ Բըթամատը և ցուցամատը մասնատուփում սեղմելով մասունքին՝ նոյն երկու մատը տանում է առաջին երեխի բերանը, քսելով նրա բերնի խոռոչին և լեզւին, յետոյ նոյն գործողութիւնը շարունակում է 2-րդ երեխի վրայ. յետոյ այս երեխի բերանից մկրտողի մատները անցնում են մասնատուփին, որտեղից՝ 3-րդ երեխի բերանը և այսպէս շարունակւում է մինչև 6-րդ երեխան։ Վերը պարզեցինք, որ այժմեան առողջաբանական տեսակէտով մէկ երեխի մարմնից աւագանի պատերի և ջրի միջոցով տեսակ-տեսակ հիւանդութիւններ կարող են փոխւել միւսին, եթէ յիշածս

միջոցները չըգործադրւին. նոյնը կրկինի և բերանի միջոցով։

Գալով հասակաւորների հաղորդութեան, պէտք է յիշեցնենք մեր ընթերցողներին համբոյրի վտանգների գլուխը (գլ. III)։ Այնտեղ բաւական պարզեցինք, թէ որպիսի հիւանդաբեր մանրէներ (միկրօբներ) բերանի մի անկատելի շիթ լորձոնքի միջոցով կարող են մէկից միւսին փոխադրւել։ Հարկաւ նոյնը կրկինի, երբ քահանան իր մատները մէկի բերանից հանած, յետոյ մասունք վերցնելով, տանի միւսի բերանը։—Անկարելի է չըհամաձայնել, որ այժմեան կրթւած դասերի սովորութիւններին բոլորովին հակառակ է մի որևէ քահանայի մատները իր բերանն առնելը, ուր մնայ թէ՛ երբ այդ մատները հինգ-վեց-տասը ուրիշի բերանն էլ մտած-ելած են...

Ուրեմն պարզ է, որ մի ժողովուրդ քաղաքակիրթ սովորութիւնների ընտելանալով՝ տարէ ցտարի աւելի ստւար բազմութիւնով պիտի խո՛ւսափէ հաղորդւելուց, եթէ այժմեան եկեղեցու հայրերը չըհոգան հաղորդութեան խորհուրդը առողջապահ եղանակով կատարելու։

Թւում է թէ այս արտաքին եղանակի (և ոչ թէ բուն դաւանական խորհրդի) փոփոխութեան խնդիրը փոքրի շատէ հասունացած է մեր մէջ ևս, քանի որ քանի տարի առաջ նոյն իսկ մի քահանայ, Ղազարի հայր Ապրէսեանց, Վ. Արծրունու «Առողջապահիկ թերթի» մէջ (1905 թ. № 14) իմ կարծիքն էր հարցնում թէ՛ փոփոխման

կարօտ չէ՝ արդեօք հաղորդութեան խորհրդի կատարման եղանակը: Այդ հարցի պատասխանը առ այժմ այս է.

Եթէ հաղորդութեան կատարումը կապւած է մասունքը (Քրիստոսի մարմնի և արեան խորհրդանշան) ընդունելու հետ և ոչ թէ այս կամ այն հոգեւորականի մատների հետ, ապա ուրեմն՝ այդ մասունքը քրիստոնեան կարող է ընդունել մի որևէ առողջապահ եղանակով, որ պիտի որոշէ մեր ապագայ ընդհանուր եկեղեցական ժողովը: Այժմ այդ եղանակի մասին երկարելը աւելցրդ եմ համարում. բայց տեսնենք, թէ ինչ է կատարւում այս հարցի առթով ուրիշ ազգերի մէջ *): Օրինակ՝ բժ. Ռօստովցեւը պատմում է, թէ անցեալ դարու ութսունական թւականներում, երբ Ղիֆթեթիւ - բզացաւը շատ տարածւում էր Ռուսիայի հարաւում, Խերսոնի պրնսուպալ առաջնորդը կարգադրեց ամեն անգամ հականեւման ենթարկել գդալիկը, որով սովորութիւն էր սրբութիւն տալը:

Ուրիշ օրինակ: Զւիցերիայի Բերն (Bern) կանտոնի վարչութիւնը մի օրէնսդրութիւն հրատարակեց 1906 թւին, որով արգելւում է հաւատացեալներին սկիհից ուղղակի շրթունքներով գի-

*) Յամենայն դէպս պէտք է արգելի մեր քահանաներին՝ մասունքը երկար ժամանակ գրպանի փոքրիկ մասնատուփերում պահելուց ըորընտրած դրութեամբ հիւանդներին հաղորդելը, ինչպէս այդ սովորական է: Ծան. հեղ.

նին մասնով խմելը (ինչպէս նրանց աւանդութիւնն էր) և պատւիրւում է այսուհետև փոքրիկ, այդ բանին միայն յատկացրած և միշտ մաքուր պահպանւած անձնական գդալներով ընդունել «սրբութիւնը»: Ինչ պատճառով կամ ինչ հիմունքով այսպիսի մի վճիռ կայացաւ, որ փոփոխում է մի դարաւոր սովորութիւն կամ կարգ:

Այս վճիռը թեթև կերպով չէ արւած, այլ հարցը նախապէս ամենալուրջ քննութեան ենթարկւեց: Երկու նշանաւոր մանրէաբանների (բաքտերէօլոգների) յանձնւած էր մանրամասն հետազոտութիւններ կատարել խնդիրը պարզելու համար: Շատ երկար կըլինի պատմել այս հետազոտութիւնների մանրամասները. այսքանը կասեմ, որ Բերնի յանձնաժողովի եզրակացութիւնները վերաքննութեան ենթարկւեցին յետոյ Ժընև (Genève) քաղաքի ուսումնականներից: Սըրանք էլ եկան նոյն եզրակացութեան, ինչ որ Բերնի յանձնաժողովը, այն է թէ՝ երբ միևնոյն սկիհից ըմպում են հիւանդ և առողջ մարդիկ, վերջինները ենթարկւում են վարակման կարելիութեան: Քանի-քանի ահաւոր հիւանդասպաններ են լինում մարդու շրթունքի վրայ, երբ նա իրան բոլորովին առողջ է համարում և գնում է հաղորդութեան...

Ամերիկացիք, որ լաւ գիտեն թէ միկրօբների հետ կատակ անել չի կարելի, դեռ չըստասած Զւիցերիայի վերը յիշածս փորձերի հետեւանքին, վաղօրօք հոգ տարան 1904 թւին առանց

եբկար ու բարակ ձևականութիւնների հարցը վճռելու: Նիւ-Նօրքի նահանգի բոլոր քահանաները ժողովեցին և միասին խորհրդակցելուց յետոյ վճռեցին, որ ամեն հաղորդող իր փոքրիկ սրւակն ունենայ, որով և ստանայ հաղորդութեան իր բաժինը:

Այս այսպէս լինելուց յետոյ, միթէ հոգեւորականները պիտի զարմանան, երբ կրթւած մարդիկ խաչ կամ աւետարան շրթունքով չը համբուրեն, այլ միայն երկրպագութիւն անեն, երբ տօն օրերին հարիւրաւոր մարդիկ մօտենում և իրանց պօռնների (շրթունքի) թացութիւնը թողնում են միևնոյն օծեալ առարկայի վրայ համբոյրի միջոցով:

Այս այսպէս լինելուց յետոյ, միթէ կաթօլիկ քահանաները պիտի թոյլ տան «օրհնած ջրի» գործածութիւնը: Սրանից 6—8 տարի առաջ մի խաւաքի մանրէաբան Աբբա (Abba) անունով կամեցաւ մանրադիտակով քննել, թէ ինչեր կը գրտնըւեն այդ օրհնած ջրի մէջ, ուր հարիւրաւոր ձեռքեր մտածելած էին: Դօկտ. Աբբան ցոյց տւեց ամենքին, որ այդ ջրի մէջ գտնուում էին մի երկու հիւանդաբեր սաղմեր, կային և զանազան տեսակ ջրաբոյծներ, ինֆուզօրիաներ և այլն: Այնպէս որ այդ օրհնած ջուրը դօկտ. Աբբան համահաւասար համարեց հոտած ջրհորի ջրին:

Մեր հայ կղերն էլ մի քանի տեղերում, մասնաւորապէս տաճկահայոց գիւղերում, սովորութիւն է դարձրել խաչը կատարելու մի քանի

սուրբերի և խաչի տօնին: Մի մեծ ամանի մէջ ջուր են լցնում, այդ ջրի մէջ խաչը մի քանի անգամ դնել-հանելուց յետոյ, հաւատացեալները սկսում են միևնոյն գգալով այդ օրհնած ջրից խմել և ձեռքերով իրանց աչքերին քսել ի փրկութիւն իրանց ցաւերի: Թիֆլիսի մի քանի եկեղեցիներում օրհնած ջուր կայ դրւած մի ամանի մէջ, որը նաքան է կոչւում, ունի մի ընդհանուր գգալ, որով խմում է և՛ առողջը, և հիւանդ ժամուրը... Միթէ այսպիսի նորամուտ հակառողջական եկեղեցական կարգերի դէմ մեր եկեղեցու առաջնորդները միջոցներ չը պիտի ձեռք աւան են և արգելեն այդ տեսակ շահագործումը ժողովրդական տգիտութեան:

ԳԼՈՒԽ VIII.

Ամուսնութեան շրջան: Եկեղեցին ընդունում է ամուսնութեան հիմնաւոր սլայման—սէրը եւ լիակատար առողջութիւնը:

Քրիստոնէական եկեղեցին ամուսնութիւնը իր հովանաւորութեան տակ առնելով՝ նախ հաստատեց, Յիսուսի պատւէրի համաձայն, միայնութիւնը և միակնութիւնը. սրանով մարդկային սեռական յարաբերութիւնների բարդ գործը ըազմայրութեան, ըազմակնութեան և այլ խառնաշփոթ դրութիւններից բարձրացրեց մի նոր, աւելի մարդավայել աստիճանի: Սրանով կին մարդու հասարակական ստոր հարձային դիրքը տղամար-

դին հաւասար ընկերակցի, լծակցի դիրքի բարձրացաւ: Սրանով հիմք դրեց իսկական ընտանիքի, քրիստոնէական գերդաստանի կազմակերպութեան և աւելի հաստատապէս ապահովեց սերունդների բարեյաջող բարգաւաճումը: Շատ բարոյաբանների կարծիքով, այս է քրիստոնէական կրօնի ամենամեծ առաւելութիւններից մէկը միւս կրօնների նկատմամբ. այս է քրիստոնէական ազգերի աւելի բարձր քաղաքակրթութութեան հիմքերից մէկը: Եկեղեցական հայրերը, քանի որ այնքան մեծ նշանակութիւն տւին ամուսնութեան նոր ձևին՝ դասելով նրան եկեղեցու սուրբ խորհուրդների շարքը, բնականաբար պէտք է իրանք հոգային պառզելու և սրբագործելու քրիստոնէական նոր ընտանիքի հաստատութեան և բախտաւորութեան պայմանները: Եւ այս պէտք է անէին ոչ միայն հոգևոր կամ բարոյական տեսակէտով, որովհետեւ ամուսնութեան գործում այդ երկու տեսակէտներն այնքան սերտ շաղկապւում են, որ բաժան-բաժան նայելը և մէկը միւսից անկախ կարգադրելը անհեթեթութիւն պիտի լինէր, մանաւանդ հին ժամանակներում: Այս կերպ, եկեղեցու հայրերը քրիստոնէական վարդապետութեան վերացական, երկնային կեանքի ձգտման հետ կարողացան հաշտեցնել աշխարհային երջանկութեան գլխաւոր առանցքը—Սէրը, ընդունելով այս իբր գլխաւոր պայման ամուսնական հաստատութեան. նրանք ամուսնացող երկու սեռի հասունութիւնը

և համերաշխ սէրը, լիակատար առողջութիւնը և առողջ սերնդի շարունակութիւնը դրին իբր ամենագլխաւոր հիմունքն ամուսնութեան: Այս և առողջաբանութեան պահանջները բախտաւոր ամուսնութեան համար:

Այս բոլորը եկեղեցին սրբագործել է որոշեալ կարգերով: Թող ներւիմեզ՝ ամենքին յայտնի այդ կարգերը կամ արարողութիւնները համառօտակի, բայց մի առ մի յիշել այստեղ, որպէս զի փաստօրէն ապացուցւի, թէ եկեղեցական հայրերը վերը յիշածս պայմանները, յիրաւի, հաստատել են և քարոզել իրանց սահմանած աղօթքներով: Եւ եթէ մեր կեանքի մէջ այդ պայմանները չեն իրագործւում կամ յեղաշրջւել են, դրա պատճառը եղել է մէկ կողմից՝ յետագայ դարերի մեր ժողովրդի, մանաւանդ հոգևորական դասի, թանձրացած տգիտութիւնը, միւս կողմից՝ մեզ տիրապետող և մեզ շրջապատող ազգերի մեր բարքերի վրայ գործած ապականիչ ազդեցութիւնը:

Նախ՝ եկեղեցին սահմանել է նշանադրութեան կարգ, որով յարմարութիւն և հնարաւորութիւն պիտի տրւէր փեսացւին և հարսնացւին իրար մօտիկ ճանաչելու, իրարու մտաւորական, բարոյական, առողջական և այլ հանգամանքներին ծանօթանալու: Եւ սրանից յետոյ, եթէ նրանց մէջ չըծագի լիակատար սէր և համաձայնութիւն, նրանք կարող են նշանը վերադարձնել և այդ կերպ վերջացնել իրանց յարա-

բերութիւնը: Իսկ սիրոյ և համաձայնութեան դէպքում եկեղեցին, ինչպէս վերն ասի, սահմանել է «մինչ ցմահ պսակը», որը լուծելի է միայն ամուսիններից մէկի կամ միւսի անհաւատարմութեան կամ պոռնկութեան առիթով*): Պսակադրութեան հանդէսը սկսելուց առաջ, քահանան նորապսակներին առանձին-առանձին պիտի խոստովանեցնի. — անձ ձեզ մի շատ նրբամիտ նախազգուշութիւն ևս, որի միտքը շատ քահանաներ լաւ չըմբռնելով և կարծելով թէ միայն հաղորդութեան համար է ու բուն պսակի խորհրդի հետ կապ չունի՝ բարձի թողի են անում:

Հանդէսը սկսւում է նրանով, որ քահանան հարսի ձեռք տալիս է փեսային և ասում՝ «Աստուած զձեզ միջբան սիրով պահեսցէ»: Այս խօսքերով եկեղեցին հաստատում է փոխադարձ սիրոյ կարևորութիւնը ամուսնութեան համար:

Պսակադրութեան հանդիսի խրատներից ես կրբերեմ միայն մի քանի կտորներ փոքրիկ մեկ-

*) Այժմեան սոողջաբանութեան և բարոյագիտութեան (զարգացած օրէնսդրութիւնների) տեսակէտով, այդ միակ առիթը բաւական չէ. պէտք է ընդունելի գտնէ մի այլ առիթ ևս. այն է՝ ամուսնացածների մէկի կամ միւսի այնպիսի ծանր տկարութիւնը, որ միանգամայն քանդում է ամուսնութեան բոլոր հիմքերը, ինչպէս օրինակ յարատե անբուժելի հոգեկան հիւանդութիւնը, յարատե և ժառանգաբար փոխող ախտերը:

Ծանօթ. հեղինակի.

նութիւններով և աշխարհիկ լեզուով, որն ինձ թւում է թէ աւելի կենդանացնում է եկեղեցու քարոզած սկզբունքները. — «Տղամարդիկ պիտի սիրեն իրանց կանանց, ինչպէս իրանց մարմինը: Ով սիրում է իր կնոջը, միևնոյն է թէ իր անձն է սիրում»: Ամուսնական սէրը դէպի ծնողներն ունեցած սիրուց էլ զօրեղ պիտի լինի և, եթէ բանն ընտրութեան գայ, «տղամարդը պիտի թողնի հօրն ու մօրը և կնոջ հետ երթայ»: Եկեղեցական հայրերը, կամենալով աւելի ևս որոշել ամուսնութեան համար անհրաժեշտ սիրոյ աստիճանը, քարոզում են. «Տղամարդիկ, սիրեցէ՛ք ձեր կանանց, ինչպէս Քրիստոս սիրեց եկեղեցին և իր անձը նրա համար մատնեց»: Ուրեմն, տղամարդու սէրը դէպի իր հարսնացուն և կինը մինչև անձնագոհութեան աստիճանը բարձրանալու ընդունակ պիտի լինի, որպէս զի պահանջի հարսից, ինչպէս Քրիստոս — եկեղեցուց՝ «որ սա չունենայ ոչ մի արատ, աղտեղութիւն և ուրիշ այդպիսի բաներ, այլ լինի սուրբ և անարատ»:

Գալով երկրորդ պայմանին — ամուսինների առողջութեան խնդրին, անձ պսակի վերջնական աղօթքի խօսքերը.

«Դու, Տէր, սուրբ պահի՛ր սրանց անկողինները, որպէս զի թշնամու որոգայթ չընկած՝ հոգով ու մարմնով առողջ մնան հրեշտակի պահպանութիւնով»: Արդ՝ «հոգով ու մարմնով առողջութիւն» կընշանակի լիակատար առողջութիւն»:

որն և պահանջում է եկեղեցին ամուսնացողներին համար:

Անցնելով ամուսնութեան վերջնական նըպատակին, ցեղի պաշտպանութեան խնդրին, ահա ինչ է ասում քահանան պսակի նաթոտը վերջնելու ժամանակ. «Նայիր, Տէր, քու քաղցրութիւնով սրանց վրայ, ուղարկիր խաղաղութեան հրեշտակը, որ սրանց պահպանի սուրը ու անարատ, միաշունչ ու միախորհուրդ: Քու կամքովդ տուր սրանց զաւակներ, որ այս աշխարհում ապրեն անքիծ ու անարատ վարքով մինչև խորին ծերութիւն»: Այս միթէ չի նշանակում, թէ ծնողները ժառանգաբար փոխուող արատներ էլ չըպիտի ունենան, որպէս զի չօժտեն նոյն հիւանդութիւնով իրանց զաւակներին և սրանց վաղաժամ մահւան պատճառ չըդառնան: Արատաւոր ծնողները և նրանց արատաւոր ժառանգները մինչև խորին ծերութիւն չեն կարող հասնել: Ուրեմն ժառանգական հիւանդութիւններով ամուսնացողը եկեղեցու դէմ էլ մեծ մեղք է գործում*):

Սերնդի առողջութեան խնդիրը եկեղեցու հայրերի աչքում այնքան մեծ նշանակութիւն է ունեցել, որ այսպիսի աղօթքներով միայն չեն բաւականացել, այլ կամեցել են աւելի խորը թափանցել և իրանց ժամանակի թէ բարոյական և

*) Տես Կ. Կոստանեանի պատմական հետազոտութիւնը՝ «Դաւիթ վարդապետ Ալա-կայ որդի», որ 12-րդ դարում գրել է եկեղեցական կանոններ («Ազգագրական Հանդէս», գիրք V, 1907 թ. եր. 125-127:)

թէ բնախօսական ընդհանուր փորձառութեամբ եկեղեցական իրաւասութիւնով արգելել են արենակիցների ամուսնութիւնը:

Նոյն նպատակով և միևնոյն ժամանակ գիտակցական սիրոյ գաղափարը և ամուսնական կեանքի անփնասութիւնն ապահովելու համար, արգելք սահմանեցին և մեղք համարեցին որոշ հասակից առաջ պսակումները:

ԳԼՈՒԽ IX.

Հասի եւ չըհասութեան խնդիրը: Անչափահասների պսակի հարցը:

Այս կերպ առաջ եկան հասի, չըհասութեան եւ անչափահաս պսակների խնդիրները, որոնք երկար և շատ հետաքրքրական պատմութիւն ունին և որոնք այնքան մեծ դեր են ունեցել և ունին քրիստոնէական եկեղեցու և ժողովուրդների կեանքում: Իմ նպատակից դուրս է այստեղ այդ խնդիրների մանրամասն քննութիւնը. իմ պարտքն է միայն ապացուցանել վերը դրած բնաբանը (թեման) այդ խնդիրների նկատմամբ էլ, այն է թէ՝ նախնի եկեղեցական հայրերը այստեղ էլ ղեկավարել են ոչ միայն բարոյական (որ գլխաւորն էր), այլ և առողջապահական տեսակետով (որ այժմ շատերը ուրանում են):

Անշուշտ, երբ քրիստոնէական եկեղեցին, ինչպէս և միւս կրօնները, մերձաւոր ազգականների ամուսնութիւնը մեղք հրատարակեց, դրա-

նով ստեղծում էր մի զօրեղ հոգեբանական ներշնչումն հաւատացեալների համար, որով մարդկային կիրքը զսպւում էր և մարդս սովորում էր նայել իրան շրջապատող միւս սեռի ազգականների վրայ՝ ինչպէս, օրինակ, իր քրոջ, իր դստեր վրայ: Այս բանը մեծ նշանակութիւն ունէր մանաւանդ նահապետական մեծ գերդաստաններով ապրող ազգերի համար, քանի որ դրանով պիտի պաշտպանւէր այդ ընտանքների բարքերի ու վարքերի մաքրութիւնը կամ անաբատութիւնը: Բայց չէ՞ որ չընասութիւնը որոշ չափ ու սահման պիտի ունենար: Հէնց որ նախնի եկեղեցական հայրերը սկսեցին հասութեան կամ չընասութեան աստիճանները պարել, նրանք հարկաւ պէտք է դիմէին անմիջապէս ընտանքական հանգամանքի, իրանց ժամանակի ժառանգականութեան հասկացողութեան, այն է՝ արեւակցութեան աստիճաններին: Հնումը կարծում էին, թէ ժառանգականութիւնը կապւած է արեան հետ: Այժմս էլ, երբ ժողովուրդն է ասում, թէ «այս ինչ երիտասարդի երակներում պապի արիւնը կայ», դրանով ուզում է ասել, թէ այդ նախնիքի որեւէ արատը կամ որեւէ առաքինութիւնը ժառանգաբար անցել է յետնորդին: Հնումը տարածւած էր, իբր այն ժամանակաւ գիտական հայեացք, թէ մի զոյգ ծնողներից արիւնը անցնում է որդոցը ամբողջովին, թո՛ւներին—հազիւ կէսը (2 մաս), իսկ թո՛ւն որդոցը—հազիւ մի մասը միայն և այստեղ նւազելով արե-

նակցութեան աստիճանը՝ ձագթո՞նիկներում բուրովին վերջանում է: Սրա հետ միասին չըմոռանանք, որ դարաւոր զիտոգութիւններից հընումն էլ ընդհանուր կերպով յայտնի էր, որ մօտիկ ազգականների մէջ ամուսնութիւնը տալիս է թուլակազմ, վատառողջ սերունդ: Հասկանալի է ուրեմն, որ նախնի հայրերն այս երկու հին աշխարհայեցողութեան ազդեցութեան տակ՝ չընասութիւնը կապելով արեւակցութեան (ժառանգականութեան) հետ, մէկի սահմանը միւսի սահմանին հասցնելով (6-դ պորտի), բնականաբար կամեցել են, բացի բարոյական օգուտը, արեւախառնութեան ժառանգական վատ հետեւանքն էլ անհետացնել ու մարդկային սերունդի վատասեռումի առաջն առնել: Սակայն հոռւմէական եկեղեցու հայրերը, խաւար դարերում, ժողովրդին իրանց ձեռքն առնելու ձգտումով, իրանց շահի համար հաւատացեալների անհատական իրաւունքներն աւելի և աւելի սահմանափակել ուզելով, թողին նախնի եկեղեցու այդ հիմունքը (սխալ թէ ուղիղ—դա մի որոշ սկզբունք էր), սկսեցին զօռ տալ չընասութեան իբր բարոյական կոզմին և կամայական հիմունքով չհասութեան աստիճանները հասցրին մինչև 14 պորտը (!), որ յետոյ եկեղեցական ժողովները հազիւ վերադարձրին 8-դի և 7-դի: Սրան հետեւելով՝ մեր եկեղեցու միջնադարեան հայրերն էլ, բացի արեւակցական 7 պորտ ընդունելը, համարեա նոյն չափի խնամէ-

ական չհասութեան պորտեր հնարեցին, որ ոչ մի բնական հիմք չունի այժմս.—կնքահայրական, որդեգրական և այլ այդ տեսակ աւելի բռնազօսիկ ազգականութիւններ ստեղծեցին... Քանի որ մեր եկեղեցին ժողովրդի ընտրութեամբ կառավարող եկեղեցի է, անշարժ մեռելութեան մատնւած եկեղեցի չէ,—հաւանական է, որ այս XX դարում մի եկեղեցական ժողովով կամ հայրապետական հաւասարակշիռ խորհրդով այդ բոլոր աւելորդ, նախնի եկեղեցուն հակառակ բարդութիւնները պիտի վերացւին և նոյն իսկ ժամանակակից բարոյական և գիտական ցուցումներով կարգադրւի չհասութեան կարեւոր խնդիրը:

Եթէ հիմա հետաքրքիր լինինք, թէ որն է այժմեան գիտութեան կարծիքը չհասութեան խնդրի մասին, պէտք է ասեմ, որ մօտիկ արեւակիցների մամուլնութեան վնասակար ազդեցութիւնը սերնդի վրայ ենթադրւում է շատ մարդաբանների, ազգագիրների, բնախօս-բժիշկների ցուցումներով: Այդ վնասակարութիւնը բացատրւում է արատների և հիւանդութիւնների ժառանգականութեան օրէնքով. դա ապացուցւած է ոչ այնքան մասնաւոր դէպքերի վրայ, երբ առողջ ազգականներ իրար հետ պսակւել են, այլ կղզիացած դասակարգերի, փոքրաթիւ կրօնական համայնքների, առանձնացած սակաւաթիւ ցեղերի վրայ, երբ իւրաքանչիւրում դրանցից մեծաւոր ազգականներ բնականաբար իրար հետ պէտք է մամուսնային, և այսպէս շարունակւե-

լով՝ այդ առանձնացած համախմբումները ոչ միայն վատասելւել են, նւազ, արատաւոր և ապուշ սերունդներ արտադրելով, այլ և սերհատւել են, այսինքն ոչնչացել: Այժմեան տեսակէտով, առողջապահօրէն ապրող ազգերի մէջ արեւակցական չհասութեան աստիճանը 7-րդ պորտից կարելի է անվտանգ իջեցնել 5-րդ պորտի: Եւ սրա համար ուրիշ վիճակագրական ապացոյցներ պտրելու հարկ չըկայ. բաւական է յիշենք անգլո-սաքսօն ցեղերի քաջակազմութիւնը և աշխարհ տիրող կորովը, չընայած որ սրանց մէջ 5-րդ և երբեմն նոյն իսկ 4-րդ պորտի ամուսնութիւնները թոյլատրւած են և սովորական են:

Գալով անչափահասների պսակի արգելման խնդրին, ասողներ եղան, թէ այս բանը միմիայն մտաւորականի կամ հոգեւորի հետ կապ ունի և ոչ թէ առողջականի կամ բնախօսականի հետ, այսինքն՝ եկեղեցին որոշ տարիք հարցնելով կամ պահանջելով մամուսնացողներից, ուզում է միայն իմանալ, թէ որքան նրանք գիտակցութիւն ունին սուրբ խորհուրդը հասկանալու: Այս առարկութեան դէմ առայժմ այսքանը կասեմ. եթէ այդպէս է, եթէ բարոյականի կամ հոգեւորի հետ եկեղեցին իբր թէ պարտական չէ այդպիսի հարցի օրէնքադրութեան մէջ և՛ բնախօսականը մտածել, ապա ինչո՞ւ վերջին դարերի մեր հոգեւոր հայրերը հարսնացւի առնւազի հասակը բերին 14-ի, 13-ի տարիքի վրայ կանգնեցրին:—Որովհետեւ, կրպատասխանեմ,—մեր կլիմայի տակ սովորական դաշ-

տանն այդ հասակում է երևում: Սխալմամբ հր-
ները կարծում էին, ինչպէս և այժմ մեր գիւ-
ղերում կարծում են, թէ դաշտանի երևալը սե-
ռական հասունութեան նշան է, այն ինչ բժշկա-
մարդաբանական հայեացքով՝ դաշտանի սկզբից
գէթ 2—3 տարի պիտի անցնի, որ ծննդաբերու-
թեան գործարանները լիովին կազմակերպւեն և
հասնեն: Այս հարցում ուրեմն, իմ կարծիքով,
եկեղեցական հայրերը ոչ թէ պարտք չեն հա-
մարել միտ դարձնելու մարմնական հանգաման-
քին, այլ առաւել այդ կողմին են ուշք դարձրել,
քան մտաւորականին: Նւ, յիրաւի, նախնական
եկեղեցու քարոզած ամուսնական վսեմ դադա-
փարների ըմբռնումի և պսակի խորհուրդը գի-
տակցօրէն հասկանալու համար չէ՞ որ աւելի
համապատասխան կըլինէր հարսնացւի 16—17
տարեկան հասակը, քան թէ 14—13 տարեկանի
երեխայական շրջանը, որ սխալմամբ թոյլ է տը-
ւել մեր եկեղեցին: Այդ սխալը նոյնպէս պէտք
է ուղղել եկեղեցական ժողովով և ընդունելի
քաղաքներում՝ երիտասարդի հասակը առնւազը
22—23 տարի, աղջկանը 17—18 տարի, իսկ
գիւղերում՝ 18—20 տղի համար, աղջկայ հա-
մար 15—16 տարին առնւազը:

Գ Լ Ո Ւ Խ X.

Ամուսնութեան շրջանի հակաքրիստոնէական կար-
գերը մեր այժմեան կեանքում:

Ամուսնութեան շրջան: Պսակադրութեան ա-

բարոգութիւնների հետագօտութիւնից և ամուս-
նութեան վերաբերեալ արգելքների մեկնութիւնից
բաւականաչափ պարզեց, թէ եկեղեցին պա-
հանջում է ամուսնացողներից ոչ միայն հոգևոր
կամ մտաւոր հասունութիւն պսակի խորհուրդը
հասկանալու համար, այլ և ֆիզիկական հասու-
նութիւն՝ սէր զգալու համար, ինչպէս և անհա-
տական լիակատար առողջութիւն և ժառանգա-
կան անարատութիւն՝ ապագայ սերնդի քաջա-
ռողջութիւնը ապահովելու համար: Ուրեմն եկե-
ղեցու պաշտօնեաները, գլխաւորապէս քահա-
նաները, որոնց բերանով քարոզւում է այդ
սկզբունքը, պարտական են հսկելու իւրաքան-
չիւր ամուսնութեան դէպքում, որ հոգով կամ
մարմնով ոչ մի արատաւոր, ոչ մի յարատեւ ախ-
տաւոր պսակի խորհրդին չըմօտենայ: Նրանք այս
արգելքը պիտի դնեն նոյն իրաւունքով, ինչ իրա-
ւունքով որ սուրբ հաղորդութեան ժամանակ եկե-
ղեցու բեմից յայտնում են՝ «ոչ ոք թերահաւատ-
ներից, ոչ ոք ապաշխարողներից և ոչ ոք անմա-
քուրներէից թող չըմօտենայ Աստածային խորհրդ-
դիս»: Բայց ինչ ենք տեսնում մեր այժմեան
կեանքում.—կիսապուշտ, ընկնաւորը, վերնոտը,
բորոտը, սիֆիլիսոտը, բարակացաւոտը, գինեմոլը
երբ կամենայ պսակւել՝ ամենեին արգելքի չի
հանդիպում քահանայի կողմից: Նւ քահանաների
այս զանցառութիւնն ուզում են արդարացնել
նրանով, թէ հիւանդութիւնները «մարմնական
հանգամանք են», բժշկի վերաբերեալ բան են և

որ թէ հոգևոր պաշտօնէի: Այս իբր աստուածաբանական դատողութիւնով մեր այժմեան հոգևոր հայրերն իրանք իրանց ձեռով քանդում են եկեղեցու հիմքը: Մի՞թէ կարելի է ենթադրել, որ քահանան, ինչքան էլ տգէտ լինի, չիմանայ թէ յիշածս ախտերը փոխուող կամ վարակիչ և կամ ժառանգաբար անցնող ախտեր են: Մեր գիւղերում և քաղաքների ստորին դասերում, ուր բժշկի երես հազիւ են տեսնում, քահանաներն ամենից առաջ տեղեակ են լինում այս կամ այն ծխականի այդ տեսակ հիւանդութիւն ունենալուն: Նրանք որ բժշկին վերաբերեալ մանրամասնութիւնները չիմանան, իրանց պարտքը չըպիտի համարեն խրատելու այդ տեսակ յարատև տկարներին յետ կենալ ամուսնութիւնից և իրանց իրաւունքը չըպիտի համարեն արգելելու այդպիսիների պսակը... Այս իրաւունքը եկեղեցին ի սկզբանէ տւած է իր պաշտօնեաներին:

Հիմի տեսնենք, թէ մեր կեանքի մէջ որքան իրագործւում է պսակի խորհրդի միւս ամենազլխաւոր պայմանը, այն է՝ ազատ կամքով փոխադարձ սէրը: Արդ՝ մեզանում այժմեան ժամանակ ամուսնութեան գործում ո՞վ է սէր հարցնողը կամ պարողը... Մեր մի քանի նահանգների գիւղերում սովորաբար աղջիկներին են վաճառում այս կամ այն գնով, իսկ մեր մեծ քաղաքներում մեծ մասով տղէքն են իրանց ծախում այս կամ այն չափ դրամով: Նոյն իսկ մեր կրթւած երիտասարդներից շատերը, մանաւանդ

վերջին ժամանակ, իրանց հարսնացւի ամենամեծ արժանաւորութիւնը նրա դրամական օժիտի կամ արտակարգ գեղեցկութեան մէջ են տեսնում, իսկ նրա անհատական և ժառանգական առողջական և հոգեկան արժանաւորութիւնները, կարելի է ասել, երկրորդական կամ յետին տեղն ունին նրանց աչքում: Նոյնն է կրթւած օրիւրդները և սրանց ծնողների հայեացքը փեսացւի վրայ, որի նիւթական կարողութիւնն է միայն ինկատի առնւում: Այս կերպ ամուսնութիւնը մեզանում դարձել է մի տեսակ վաճառականական առևտուր: Եւ փոխանակ քրիստոնէական կամ «գրախտի ընտանիք» կազմելու, մենք սկսել ենք բազմացնել մեր մէջ առեւտրական կամ՝ ըռնի կենսակցութիւնները: Այս առևտուրն աւելի տգեղ ձև է ստացել մեր այն գիւղերում, ուր քաշլըղագին կամ գլխագին կոչւած թաթարական ազաթն է տարածւած. նայած թէ որ տղէն կամ նրա տունը որքան գլխագին է առաջարկում, աղջկայ հայրը ամեն ջանք թափում է աւելի շատ առաջարկողին տալ իր աղջիկը առանց սրա կամքի և սիրոյ, նոյնիսկ երբ աղջիկը դեռ անչափահաս է, 10—11 տարեկան երեխայ է: Գլխագինը, իբրև գրգիռ աղջկայ ծնողների ազահութեան, ամենամեծ պատճառն է անչափահաս պսակների շատութեան, որ այնքան սովորական է դարձել մեր գիւղերում և որի դէմ անդադար բողոքում է մեր մամուլը: Հիմի հարցնենք՝ ինչի՞ մեր գիւղական քահանաները թոյլ են տալիս և չեն քաշւում օրհ-

ներու այդ տեսակ հրէշային պատկերները, որ դէմ է թէ եկեղեցու և թէ բնութեան օրէնքներին. — զիւղի կեանքը ճանաչողները մեզ պատասխանում են. «որովհետեւ այդ պատկերները աւելի չաղ պատառ են ներկայացնում մեր քահանաների համար»: Այս փաստերի հիման վրայ մեր զիւղերի ամուսնութիւնների մեծ մասը կարելի է համարել «բռնի պատկեր», որոնց դէմ բողոքում է ինքը զիւղական երիտասարդութիւնը շատ տարածւած ժողովրդական երգովը. «... սիրածը օրածին չեն տալ, էս ինչ անիրաւ գեղ է»: Արդ, ինչպէս պէտք է մեր կեանքից վերանայ այս անիրաւութիւնը, ո՞վ պիտի զսպի մեր քահանաների զանցառութիւնները պատկազրութեան գործում, ո՞վ պէտք է ժողովրդի աչքերը բանայ և ցոյց տայ, թէ մի ժողովրդի վատասեռումը և անկումը սկսւում է հէնց այն ժամանակից, երբ ամուսնաւորութեան գործում սէրը այլ ևս դեր չի ունենալ: Առաջնակարգ դերն այս ազատարարութեան գործում պէտք է տրւի անշուշտ ժողովրդի տնտեսական և մտաւոր զարգացմանը, իսկական գիտութեան և կենսակրթական միջոցների տարածմանը ժողովրդի մէջ: Սակայն մեծ դեր կարող են կատարել այս գործում և մեր հոգևոր վարչական մարմինները և հոգևոր բարձր իշխանութիւնը: Սա կարող է կոնգակներով պատւիրել թեմակալ առաջնորդներին և յաջորդներին՝ 1) որ մաքառեն ամեն կերպ իրանց թեմերում և զաւտներում զլիազնի սովորութեան դէմ,

ինչպէս այդ յաջող հետևանք ունեցաւ տարիներ առաջ Ախալցխայի յաջորդի ջանքերով և Վեհափառ Հայրիկի օրհնութեան կոնգակով. 2) որ պահանջեն գիւղական քահանաներից ճշտութեամբ ներկայացնել հոգևոր կառավարութիւններին ամուսնացողների մետրիքականները, որպէս զի անչափահասի պսակ չըկարողանայ տեղի ունենալ. 3) որ ցրւեն քահանաների մէջ բժշկական մասնաժողովով կազմած և հոգևոր իշխանութիւնից վաւերացած հանրամատչելի մանրամասն հրահանգներ այն բոլոր ախտերի մասին, որոնց ունեցողներին ամուսնութեան մասնին արգելւած է. 4) որ շատագոյն իրանց քարոզներում մեր նախնի բարքերը, որոնք բարեբախտաբար դեռ տիրապետող են Հայաստանի մի քանի գաւառների գիւղերում և մեր հայաբնակ փոքր քաղաքներում, ուր փեսացւից զլիազին պահանջելու սովորութիւն չըկայ, ուր հարսնացւի օժիտի հետ զբամ տալը ոչ միայն սովորութիւն չէ, այլ ամօթ իսկ համարւում է, — առ հասարակ դրամական ոչ մի հաշիւ տեղի չի ունենում խնամէական կապեր սկսելիս, և աղջկայ օժիտ համարւում են նրա մտաւոր ու բարոյական յատկութիւնները, նրա հագուստեղէնը և արդ ու զարդը: Այստեղից է ահա տարածւել հայ ընտանիքի, հայ մայրերի բարի համբաւը, այստեղից են դուրս գալիս մեր փոքր ի շատէ առողջակազմ, տոկուն, կորովամիտ սերունդները...

Ահա այսպիսի կենսակրթական միջոցներով ամուսնութեան շրջանում և սրանց տոկուն և խիստ գործադրութիւնով միայն հոգեւոր բարձր իշխանութիւնը կարող է բաւական նպաստել մեր ցեղի վատասեռման առաջն առնելուն, մեր լաւագոյն բարքերի պահպանութեան: Այս միջոցների գործադրութիւնով մեր հոգեւոր բարձր ատեանը (Սինոդը) դուրս եկած չի լինիլ եկեղեցու իրաւասութեան սահմանից և ոչ մի տարաձայնութիւն չը պիտի առաջ բերէր, այլ անկասկած բոլոր մեր կուսակցութիւնների և բանիմաց ազգայինների միաբերան հաւանութիւնը և գործակցութիւնը պիտի վայելէր:

ԳԼՈՒԽ XI.

Ամուսնութեան շրջան: Էջմիածնայ Սինոդի կանոնը քոչկական վկայականի մասին:

Վերև նշանակածս ընդհանուր համակրական եղանակին կամ եկեղեցու իրաւական և աւանդական ձևին, դժբախտաբար, չի համապատասխանում Էջմիածնայ Սինոդի այն կանոնադրութիւնը (ամուսնական շրջանին վերաբերեալ), որ հրատարակեց 1904 թ. նոյեմբերի 3-ին: Ահա թէ ինչպէս է խմբագրւած այդ կանոնը. «Հրաման Նորին Կայսերական Մեծութեան և այլն: Լւան... Հրամայեցին.— Ի նկատի առնելով, որ շատ զէպքերում ամուսնացողները վարակւած վնասեղան ախտերով, վարակում են

ամուսնութիւնից յետոյ իրանց կենակիցներին, պատճառ դառնալով սրանց և իրանց գաւազներին առողջութեան քայքայմանը և ընտանիքի անբախտութեանը և կործանմանը, յաճախ տեղիք տալով նաև ամուսնալուծութեան, ուստի Սինոդը պատկերում է թեմակալ առաջնորդներին անօրինութիւն անել՝ պահանջելու քաղաքաբնակ տղամարդկանցից, որ երբ ամուսնանալ ուզենան, բժշկի վկայական ներկայացնեն իրանց առողջութեան մասին*) և ապա պսակման հրաման տրուի նրանց. իսկ գիւղաբնակ տղամարդկանցից պահանջել բժշկական վկայական, եթէ նրանք հրաւարաւորութիւն ունենան դրա համար»:

Այս կանոնն այնքան տարօրինակ է, որ հրատարակման օրից մինչև հիմա դրա շուրջ բազմաթիւ տարաձայնութիւններ են ծագած մեր մամուլում թեր և գէտ, այնպէս որ կարճ միջոցում դրա առիթով, կարելի է ասել, մի փոքրիկ զբաղանդութիւն կազմեց... Սակայն մինչև օրս էլ վճռած չէ՝ պիտի գործադրվի նա մեր կեանքում մշտապէս, թէ ոչ: Ահա այս հարցին կամենում եմ նւերել այս գլուխը:

Կանոնի տարօրինակութիւնը, որ ապշեցնում է թէ համակիրներին և թէ հակառակորդներին, նախ նրանումն է, թէ ինչի՞ միայն վնասեղան ախտն է նկատի առնւած, երբ համա-

*) Այսինքն վնասեղան ախտից ազատ լինելու մասին: Տեղ.

նման ուրիշ յարատե վարակիչ ախտեր էլ կան, որ վեներական ախտից ոչ պակաս քայքայում են ընտանիքի և զաւակների առողջութիւնն ու բախտը... «Ուրովհետեւ, — պատասխանում են կանոնի ստեղծման նախածանօթները, — մեր երկու հոգևոր հայրեր, գտնւելով հիւսիսային կովկասեան հանքային բուժարանում, իրանց աչքով տեսել են և համոզւել, թէ հրպիսի մեծ ծաւալումն է ստացած վեներական ախտը մեր ժողովրդի մէջ, նոյն իսկ կրթեալ կոչւած դասի մէջ: Մարտափած այդ ախտի կորստաբեր հետևանքներից՝ գնացել են և շտապել յիշած կանոնը հրատարակել տալու ս. Սինօդի միջոցով: Արդ, եթէ նոյն հոգևոր հայրերը վաղը պատահմամբ այցելեն օրինակ՝ մի մեծ բուժարան արխօօլիկների (գինեմոլների) և այստեղ էլ աչքով տեսնեն թէ ինչպիսի մեծ պատուհաս է հասարակութեան համար արխօօլիզմը և համոզւեն, որ դա ամենից շատ վատասեռում է մի ցեղ, — հետևողաբար վարւելով՝ նրանք պիտի դուրս գան ու շտապեն դարձեալ մի կանոն հրատարակելու, որ բժշկական վկայական պահանջի ամուսնացողներին թէ արբեցող չեն: Այս կերպ թոքախտաւորների սանատորիումներ յաճախելուց յետոյ՝ պիտի պահանջի երրորդ վկայական, բորանոցներ (լեպտադօրիա) տեսնելուց յետոյ — չորրորդ վկայական, ներւային հիւանդների բուժարան տեսնելուց յետոյ — 5-րդ վկայական և այլն: Այսպէս իւրաքանչիւր հայ ամուսնացող տղամարդը ազնւագն 5 — 6 բժշկական վը-

կայական պէտք է ձեռք բերի, որ կարողանայ պսակել... Ահա թէ ինչ տեղ է հասցնում շտապելով օրէնսդրութիւն խմբագրելը:

Տարօրինակ է թւում կանոնը մեր վիճաբանողներին նրանով ևս, թէ ինչո՞ւ միմիայն տղամարդկանց ախտն է նկատի առնւած, իսկ կանանցը — ոչ. եթէ հարսնացուն պատահմամբ նոյն տեսակ ախտ ունենայ և այդ հանգամանքը յայտնի լինի քահանային, ուրեմն սա իրաւունք չը պիտի ունենայ խրատելու և ետ կանգնեցնելու պսակից: — Այդ կրկնի լիակատար անհեթեթութիւն... Իսկ եթէ բնականաբար արգելւելու է ախտացեալ կինարմատների ամուսնութիւնը, ապա ուրեմն կանայք էլ «ի մտանել յամուսնութիւն» առ նւագն 5 — 6 բժշկական վկայական է ներկայացնեն, երբ ընդունւի մեր Սինօդի ձևով կանոն հրատարակելը:

Տարօրինակ է այդ կանոնը առաւել ևս, որովհետեւ ինքն իր մէջ կրում է իր ոչնչացումը: Այն զիւղականները, որոնք հնար չունենան բժշկական վկայական ձեռք բերելու, ազատ են կանոնի պահանջից: Կասկած չըկայ, որ մեր զիւղացիներն առհասարակ մեծ դժւարութիւն պիտի կրեն բժշկական վկայական ձեռք բերելու գործում, ուրեմն սովորաբար պիտի յայտնեն միշտ քահանային, թէ «հնարաւորութիւն չունեցան»: Ասել է թէ՛ հայ ժողովրդի սուտար մեծամասնութիւնը չըպիտի ենթարկւի կանոնին:

Եթէ հիմա ի նկատի առնենք, որ Պօլսի

նախկին պատրիարք Օրմանեանը իր գրութիւնով առ մեր ընդհանրական Հայրապետը բոլորովին մերժում էր գործադրել Տաճկա-Հայաստանում Սինօղի նոր կանոնը, քանի որ առ մեր եկեղեցական իրաւասութեան և կարգերի համեմատ չէ նախապատրաստած, պարսկահայերն էլ, կասկած չըկայ, չըպիտի կարողանան գործադրել այդ տեսակ կանոնը, որովհետեւ ի՞նչ հաքիմըաշիններից պիտի նրանք բժշկական վկայական ձեռք բեն... Վերջ բանի, դուրս է գալիս, որ էջմիածնի ս. Սինօղի կանոնը մեր եկեղեցու մի շատ չնչին մասին պիտի վերաբերի:

Այս ամենից յետոյ կանոնին համակրողներն էլ ի՞նչ հիմունքով պահանջում են նրա ընդհանուր գործադրութիւնը:—Ասում են՝ «չընայած վերը յիշւած բոլոր թերութիւններին, կանոնը անկասկած բարի նպատակով և բարի ցանկութիւններով է սահմանւած, ուստի նա պիտի գործադրւի»:—Այս բանին կարելի է կարճ պատասխանել եւրոպական ասածով թէ՛ «Նոյն իսկ դժոխքի ամբողջ գետինը քարի ցանկութիւններով է սալայատակած», որ նշանակում է թէ՛ բաւական չէ բարի ցանկութիւն ունենալը, պէտք է իմանալ նրան այնպէս գործադրել, որ բարիքի տեղ ֆլաս չըբերի: Պէտք է ասել, ի պատիւ կանոնը պաշտպանող պարոններին, որ սրանք շատ համեստ նշանակութիւն են տալիս այդ կանոնին, շեշտելով թէ իրանք այնքան միամիտ չեն, որ կարծեն թէ եկեղեցական այս կարգադրութեամբ

դաժան սօցիալական չարիքի դէմ մի անխորտակելի պատուար է կանգնեցրած...

ԳԼՈՒԽ XII.

Ամուսնացողներից բժշկական վկայական պահանջելու խնդիրը:

Նախընթաց գլխում պարզեց էջմիածնայ Սինօղի 1904 թւի նոյեմբերի 3-ի օրինադրութեան անհեթեթութիւնը, օրէնքի հանգամանք չունենալը և անգործադրելի լինելը: Բայց որպէս զի խնդիրը բազմակողմանի քննած լինինք, հարկաւոր է մի հայեացք գցել իմանալու, թէ ի՞նչ դրութեան մէջ է այդ հարցը քաղաքակրթւած աշխարհում:

Այս խնդիրը եւրոպական բժիշկների կողմից այնքան շատ է քննւած թեր և դէմ գրեթէով, յօդւածներով և բժշկական ժողովների վիճաբանութիւններով, որ այժմ մի մեծ գրականութիւն կայ մեր առջև դիզւած, մանաւանդ վեներական ախտի նկատմամբ: Ամբողջ հատորներ պիտի գըրէինք, եթէ կամենայինք մանրամասների մէջ մտնել:—Այդպիսի նպատակ չունենալով, պիտի ներկայացնեմ հայ ընթերցողին խնդրի համառօտ պատմութիւնը՝ յիշելով միայն զանազան կարծիքների պարագլուխներին:

Վերջին 10—15 տարիների ընթացքում մանաւոր բժիշկներ զեկուցանելով ժողովներում իրանց պրաքտիքից վերին աստիճանի գոռացող,

- բողոքալի դէպքեր, իբր հետեանք անմարդուր ամուսնութեան, սկսեցին պահանջել, որ ամուսնացողները, որոնք յարատե վարակիչ հիւանդութիւն ունեցած են, ամուսնանալուց առաջ բժշկական քննութեան ենթարկւին: Ամենից զօրաւոր արձագանք տւեց բժշկական աշխարհում դօկտ. Կազալիսի վերին աստիճանի շահեկան գիրքը՝ «Գիտութիւն և ամուսնութիւն» վերնագրով*), ուր բազմաթիւ հետաքրքրաշարժ փաստերի հիման վրայ, հեղինակը պահանջում է ոչ միայն բժշկական քննութեան կամաւոր ենթարկելը ամուսնութիւնից առաջ, այլ և սլարտադիր օրէնդրութիւն կառավարութեան կողմից, որով անգելի պսակը ամեն ամուսնացողի, որ չի ներկայացրել բժշկական վկայական իր լիակատար առողջութեան մասին: Այդ վկայականի մէջ պէտք է յիշել, որ ամուսնացողը զերծ է ամեն տեսակ փոխանցող և ժառանգական հիւանդութիւնից, մանաւանդ վատ ցաւից: Մրան հետեւեց յաջորդ-տարում յայտնի պրօֆեսօր Պինարի (Pinard) գեկուցումը Փրանսիական Բժշկական Ակադեմիային: Այս հեղինակաւոր հաստատութիւնն էլ փոքրաթիւ մեծամասնութիւնով կարծիք յայտնեց ի նպաստ բժշկական վկայականի ամուսնացողներից:

Նոյն իսկ կրթւած հասարակութեան մէջ մեծ շարժում սկսեց յօգուտ այդ հարցի դրա-

*) H. Cazalis, «La science et mariage». Paris. 1900.

կան որոշման: Յայտնի վիպասաններ (Զօլա և այլն) և թատերագիրներ, ինչպէս Բրիեօ *) և այլն, սկսեցին ժողովրդականացնել դօկտ. Կազալիսի մըտքերը: Անգլիայում բժշկական վկայականը ամուսնացողների համար մինչև անգամ երեսփոխանական ժողովի նիւթ դառաւ: Զընայած այս ամենին,—ոչ Փրանսիայում և ոչ մի քաղաքակիրթ երկրում բանը օրէնսդրութիւն սահմանելուն չըհասաւ ոչ աշխարհական և ոչ հոգեւոր իշխանութեան կողմից:

Իհնչ է այս բացասական հետեանքի պատճառը:

—Պատճառը մէկ չէ, այլ շատ պատճառներ կան, որ մեծ մասով բերւած են դատական բժշկականութեան ուսուցչապետ դօկտ. Մօրաշի յայտնի գրքում **): Պրօֆ. Մօրաշը նայել է ինդրին ոչ միայն բժշկական, այլ և իրաւաբանական տեսակէտով, խորհրդակցելով հեղինակաւոր իրաւաբանների հետ, որոնք աւելի մեծ դեր ունին օրէնսդրութիւն սահմանելու գործում:—Մասնաւորելով հարցը վեներական ախտերի վրայ՝ թւենք թէ ինչ հերքող պատճառներ է բերում պրօֆ. Մօրաշը:

1) Այդպիսի օրէնքը ոչ միայն չըպիտի խանգարէ սիֆիլիսի տարածման և ժողովրդի վա-

*) Brieux, «Les avariés».

**) Morache, «La profession médicale, ses devoirs, ses droits», Paris, 1901, հր. 233.—240.

տասեռման, այլ աւելի ևս պիտի նպաստէ այդ բաներին: Եթէ մէկը ամուսնութիւնից զրկուած է ոչ իր յօժար կամքով, այլ օրէնքի բռնի միջոցով, — այդպիսին պիտի շարունակէ վարակել աւելի շատ կանանց: Դրանով առանց այն էլ մեծ քաղաքներում բազմացած ապօրինի և վարակւած գաւազներ թիւը աւելի շատ պիտի բազմանայ ի մեծ դժբախտութիւն ժողովրդի:

2) Եթէ փեսացւից վկայական պահանջի, պէտք է հետևաբար պահանջի և հարսնացւից, մանաւանդ այրի հարսնացւից: Այժմեան մեր բարձրին այդ բանը չի համապատասխանում: Ո՛չ մի գերդաստան չի թոյլ տալ իր աղջկան պսակից առաջ վեներաքննութեան ենթարկելու և այդ մասին պաշտօնական վկայութիւն տալու: Ուրեմն՝ օրէնքը անգործադրելի կը մնայ:

3) Գիւղերում շատ դժւար է և շատ անգամ անհնար այդ օրէնքը գործադրել:

4) Բայց ամենից գլխաւորն այն է, որ ամենահմուտ բժիշկները իրանց վրայ չեն ուզում առնել այդպիսի մի պատասխանատու գործ, ինչպէս վկայական տալը կամ չըտալը ամուսնութեան դէպքում, մանաւանդ սիֆիլիսի նկատմամբ: Այդ յարատե հիւանդութեան ընթացքում այնպիսի շրջաններ կան, երբ ոչ մի բժիշկ իրան դիմող անձի վարակւած լինելը չի կարող հաստատապէս ճանաչել: Բայց այդպիսի անձը պսակւելով՝ կարող է վարակել իր կնոջը. եթէ այդ չլինի, կարող է վարակւած սերունդ առաջ բե-

րել. եթէ այդ էլ չլինի, կարելի է թէ փոքր ինչ հեռաւոր ապագայում այդ անձը ենթակայ լինի «մէջքողեղային հիւծախտի» կամ տաբէսի (Tabes) և կամ «շարունակող անդամալուծութեան» (paralysie progressive).

Պարիզի հռչակաւոր մասնագէտ Ալֆրէդ Ֆուրնիէն այդպիսի դէպքերի համար ահա թէ ինչ է ասում իր խորիմաստ և հմտալից գրքւածքում «Սիֆիլիսի և ամուսնութիւն»^{*}). «Բայց կան սիֆիլիսի ախտի շրջաններ, երբ այդ հիւանդութիւնով բռնւածը եթէ բժշկին դիմէ այդ շրջանում, մենք ստիպւած ենք նրան պատասխանել արդի մեր գիտութեան թերութեան պատճառով անորոշ կերպով՝ — «այժմեան հանգամանքում անհնար է մեզ մի որոշ բան յայտնել ձեր դրութեան մասին. կարելի է ձեր ամուսնանալը վտանգաւոր լինի, կարելի է թէ ոչ. ես հաստատ ոչինչ չեմ կարող ասել»:

Եթէ խստութեամբ գործադրի էջմիածնայ Սինօդի կարգադրութիւնը այդպիսի ոչ հազադիւտ դէպքերում, երբ բժիշկը հրաժարւում է վկայական տալուց, ինչ դրութեան կը լինին փեսացուն, հարսնացուն, սրանց ծնողները և պա-

A. Fournier, «Syphilis et mariage», II Ed. 1890, Paris, եր. 152—153. Հայ ընթերցողը կարող է ծանօթանալ Ֆուրնիէի հայեացքներին բժ. Վ. Արծրունու շատ կողմով յանձնարարելի գրքոյկից «Ամուսնութիւն» վերջածան. հեղ.

կելու պատրաստ քահանան:—Անելանելի դրու-
թիւն...

Քանի որ Ա. Ֆուլքնիէի մասին է խօսքս,
այս էլ պէտք է աւելացնեմ թէ՛ չընայած որ այդ
գիրքը նւիրւած է ամբողջապէս սիֆիլիսի տիր-
տանգները ամուսնութեան մէջ ցոյց տալուն և
այդ վտանգների առաջն առնելուն, հռչակաւոր
ախտաբանը ոչ մի տողով իր գրքում չէ յայտ-
նած, թէ բժշկական վկայականը կարող է համարել
փրկարար միջոց:

Ես հետաքրքիր եղայ ծանօթանալու, թէ պրօֆ.
Ֆուլքնիէն իր գրքի հրատարակումից յետոյ, որ
բաւական ժամանակ է անցել, մի այլ դէպքում,
իւր միւս գրածներում արդեօք համակրութիւն
չէ յայտնած բժշկական վկայականի օրէնսդրու-
թեամբ պահանջւելուն: Այս հարցով ես դիմեցի
պրօֆէսսօր Գօշէին (Gaucher), որ պրօֆ. Ֆուլք-
նիէի ամբիոնի այժմեան բնօրին է իբրև նրա
յաջորդը: Գօշէն ասաց, որ թէ Ֆուլքնիէն և թէ
ինքը միշտ այդ խնդրին, երբ իրենց կարծիքը
հարցւել է, բացասական վճիռ են տւած, որով-
հետև այդպիսի օրէնսդրութիւնը չափազանց շատ
փափուկ կողմեր ունի և այդպիսի օրէնքի գոր-
ծադրութիւնը աւելի վնասներ կրբերի, քան օ-
գուտ:

Ահա այս է հեղինակաւոր մարդկանց եզրա-
կացութիւնը՝ թեր և դէմ կարծիքների մանրա-
մասն հետազօտութիւններից դուրս բերւած:

Գ Լ Ո Ւ Խ XIII.

(Ծառուցակութիւն)

Բժշկական վկայականի հարցը:

Եթէ դառնանք միւս հիւանդութիւններին,
որ արգելք են համարւում ամուսնութեան, դար-
ձեալ բժիշկը պիտի հանդիպի շատ փափուկ դէպ-
քերի, ուր թէ բժշկական գաղտնիքը պահելու
պարտքը և թէ մարդասիրութիւնը պիտի անելա-
նելի դրութեան մէջ դնեն նրան, եթէ բժշկական
վկայականը ամեն դէպքում խիստ կերպով պա-
հանջւի: Վեր առնենք այսպիսի դէպք: Մի սիրա-
հարւած զոյգ, որ կամենում է պսակւել: Օրիորդի
և երիտասարդի ծնողքը համաձայնութիւն
տւած են և պսակման օրը որոշւած է: Երիտա-
սարդը դիմում է բժշկին վկայականի համար:
Հարց ու փորձի ժամանակ երիտասարդը յայտ-
նում է, որ մի քիչ մրսած է, փոքր ինչ հագում
է, որ վերջին ժամանակ կրկնւում է հազը, հիմի
էլ յոյս ունի, որ հազը շուտով կանցնի, ինքն իրան
հիւանդ չի համարւում: Բժիշկը քննում է կուրծքը
և գտնում է, որ երիտասարդի մի թոքի վերևի
մասը բռնւած է թոքախտի սկիզբով, եթէ ան-
խնամ թողնւի, պիտի զարգանայ հիւանդութիւնը
ամուսնութեան ընթացքում աւելի արագ: Ի՞նչ
պիտի անէ այսպիսի դէպքում բժիշկը: Եթէ մեր-
ժէ վկայական տալը, պէտք է պատճառը յայտնէ
երիտասարդին, որով մահացու հարւած հասցրած
կրիւնի նրան, քանի որ անսպասելի պիտի լինի

նրա համար այդպիսի մի բան: Վկայական չըտայ
և պատճառը չըյայտնէ, բոլորովին անյարմար
վարմունք կրլինի:

Եթէ վկայականի փոխարէն քարոզւի յօժա-
րաջար դիմելու բժշկին ամուսնութեան ծանր
քայլն անելուց առաջ,—այդ դէպքում բժիշկը
շատ հնարներ կարող է գտնել, առանց ծանր հար-
ւած հասցնելու երիտասարդին և հարսնացւին,
ծնողներին միջոցով երիտասարդի բժշկութեանը
վաղաժամ հետեւելու և նրա բժշկութիւնը ապա-
հովելու, ինչպէս այդ բանի շատ օրինակներ կան:

Յիշենք այնպիսի մի դէպք ևս, ինչպէս դօկտ.
Դէլպէշի (Delpêche) դէպքն էր, պրօֆ. Մօրաշի
գրքից: Մի սիրահար երիտասարդ ընտելի հար-
ւածով սպանեց Դէլպէշին, կարծելով թէ վեր-
ջինիս յայտնած իբր սխալ կարծիքը իր հիւան-
դութեան համար՝ պատճառ էր իր ամուսնու-
թեան յոյսի խորտակման:

Ունի յայտնի չէ, թէ բժշկի յայտնած նոյն
խսկ բերանացի կարծիքը մի հիւանդի տկարու-
թեան բուն պատճառի մասին՝ ինչպիսի ծանր
հետևանքներ է ունեցած այդ հիւանդի ամբողջ
ապագայի վրայ: Այս ամենը եթէ հիմնովին քնն-
ենք, կըտեսնենք, որ այնպէս էլ փրկարար չի
կարելի համարել զօրդեան հանգոյցը բժշկական
վկայականի մի հարւածով լուծելը:

Վերը բերածս քննադատութիւններով ես չեմ
ուզում ասել թէ էջմիածնայ Սինօդի կարգա-
դրութիւնը վնասաբեր է: Ընդհակառակը՝ նա օգ-

տակար եղաւ նրանով, որ նորից զարթեցրեց և
արծարծեց ժողովրդի մէջ մի կարևոր հասարա-
կական առողջաբանական հարց: Եւ, ըստ իս, դը-
րանով էլ վերջացաւ նրա դերը: Այժմ ահա չորս
ու հինգ տարի անցած՝ համարեա թէ մոռացած է
այդ նոր եկեղեցական օրէնսդրութիւնը, և պսակ-
ները կատարոււմ են, սակաւ բացառութեամբ,
առանց բժշկական վկայականի: Այդ չափով մի-
այն պէտք է գնահատենք մեր Սինօդի կարգա-
դրութիւնը, և ոչ թէ մի տեսակ հայկական շօվի-
նիզմի զգացմունքով կոչում անենք բոլոր միւս ազ-
գերի հոգևորականութեան՝ հետեւել հայոց հոգևոր
բարձր իշխանութեան օրինակին, որ իբր թէ
գործադրած է վերջապէս փրկարար միջոցը *):

Այն ինչ՝ մեր բոլոր քննադատութիւններից
պարզեց, որ փրկարար միջոցը վկայական պա-
հանջելը չէ, այլ ժողովրդի աչք բանալը, երի-
տասարդներին յիշեցնելը ինքնայօժար դիմելու
բժշկի խորհրդին՝ ամուսնութիւնը վճռելուց առաջ,
քահանաներին յիշեցնելու իրանց պարտքը՝ պսա-
կելուց առաջ հարս ու փեսի առողջական հան-
գամանքին առանձին ուշք դարձնելու: Մենք վերը
(X և XI գլխում) յիշեցինք, թէ որպիսի մեծ
դեր կարող է կատարել հոգևոր իշխանութիւնը
չարիքի առաջը իրօք առնելու համար: Պարզենք
նորից այդ դերը՝ ի նկատի առած դրա կարևո-
րութիւնը:

*) Прот. № 19 годичн. засѣд. Имп. Кавк.
Мед. Об-ва 27 апр. 1905 г.

Հոգևոր բարձր իշխանութիւնը պէտք է հրա-
ւիրէ Թիֆլիսում կամ Էջմիածնում հմուտ և հե-
ղինակութիւն վայելող բժիշկները, յանձնաժողով,
որը պատրաստէ առողջապահիկ հրահանգներ
պսակող քահանաների համար *):

Այս հրահանգները պէտք է վերաքննելն մէկ
հմուտ իրաւաբանի և երկու հոգևորականի յանձ-
նաժողովում: Այնուհետև պիտի հաստատուեն ի
գործադրութիւն բարձր հոգևոր իշխանութիւնից:
Թող այնուհետև հոգևոր իշխանութիւնը առաջ-
նորդների միջոցով խիստ կերպով հսկէ այդ հրա-
հանգների գործադրութեան վրայ, դրանց բովան-
դակութիւնը և նշանակութիւնը տարին մի քանի
անգամ քարոզել տայ եկեղեցիներում:—Ահա այս
միջոցով կարելի է տարածել ժողովրդի մէջ այն
գիտակցութիւնը, որը միայն կարող է պաշտպա-
նել նրան վատասեռումից: Չրպէսք է մոռա-
նանք, որ ոչ ոք ինքն իրան թշնամի չէ: Հիւանդ
դրութիւնով պսակւողները այդ անում են սգի-
տութիւնով: Հարիւրին հազիւ 2—3 հոգի պատա-
հեն, որ գիտենալով իրանց տկարութիւնը և նրա
հետեանքները ընտանիքում, այնուամենայնիւ
վճռեն պսակւել իրանց անձնական բաւակա-
նութեան համար...

Այսինքն՝ թէ որպիսի արտաքին երևոյթներով և
որպիսի ներքին խոստովանութիւններով հարս ու փե-
սայի կողմից քահանան կարող է փոխող հիւանդու-
թեան վտանգը նախատեսել և առժամանակ արգելել
պսակը, կամ դժար դէպքում նախապէս բժշկի դիմե-
լու խորհուրդ տալ՝ առանց վկայական պահանջելու:

Գ Լ Ո Ւ Խ XIV.

Հոգեւորականների կուսակրօնութեան եւ քահանա-
ների կրկնամուսնութեան խնդիրը:

Ամուսնութեան շրջանը աւարտելուց առաջ
հարկ է մեզ շօշափել և հոգևորականների կու-
սակրօնութեան խնդիրը, որի հետ կապւած է
մասամբ քահանաների կրկնամուսնութեան ար-
գելքը: Այս արգելքը թէ՛ ամուսնութեան և թէ՛
կրկնամուսնութեան հոգևորների համար՝ ունի
արդեօք մի որևէ առողջաբանական հիմք, թէ՛
զուտ կրօնական տեսակէտով է սահմանւած:

Սկզբունքով չի կարելի ընդունել, թէ միայն
կուսակրօնութիւնը բարոյական է, քանի որ եկե-
ղեցին սրբագործել է պսակը՝ սուրբ խորհուրդնե-
րի շարքը դասելով նրան: Ինչ որ սուրբ է աշ-
խարհականի համար, չի կարող անսուրբ դառ-
նալ հոգևորի համար:

Տեսնենք ուրեմն ի՞նչ պատմական աւանդու-
թիւններով է պայմանաւորւած յիշեալ արգելքը,
առհասարակ կուսակրօնութիւնը:

Նոր կտակարանը ամուրիութիւն չէ դնում
եկեղեցու պաշտօնեաների վրայ և նախկին քրիս-
տոնէական եկեղեցին մինչև 7-րդ դարը ամու-
րիութիւն չէ պահանջած իր կղերից, այլ ընդ-
հակառակը՝ ահա թէ ինչ է ասում Պօղոս առա-
քեալը *). «Պարտ է եպիսկոպոսի լինել միոյ կնոջ

*) Թուղթ առ Տիմոթէոս I, գլ. Գ.

այր... Որդեակա ունիցի...»: Կարելի է մեր Մայր Մաշտոցից ապացուցանել, որ մեր եկեղեցու նախկին կարգերով ընդունելի է եպիսկոպոսների ամուսնացած լինելը: Մի վիճակի առաջնորդը, ըստ Մաշտոցի, պէտք է նոյն վիճակի քահանաներից ընտրւի, հետեաբար ամուսնացած զրութիւնով: Յետոյ, երբ կուսակրօն վանականութիւնը մեզանում էլ մուտ գործեց, Մաշտոցը վանականների վրայ խիստ անէծք է դնում, եթէ դրանք առաջնորդութեան կամ մի որևէ թաղի հովուութեան ձգտեն:

Մայր Մաշտոցի մէջ այդ անէծքը հետեալ կերպով է արտայայտւած. «Վասնորոյ կանոնք է սուրբ հայրապետացն թէ՛ կուսակրօնն քահանայ և առաջնորդ լիցի ժողովրդեան, անիծեալ է ինքն և ժողովուրդն իւր»:

Հետաքրքրական է, թէ ինչպէս և ինչ պատճառներով այդ կանոնի հակառակն է կատարւում, մինչդեռ կանոնը մնում է անփոփոխ Մաշտոցում, որ մեր եկեղեցական կարգերի, կարելի է ասել թէ՛ օրինագիրքն է:

Յայտնի է թէ մինչև VII-րդ դարը քրիստոնէական եկեղեցու եպիսկոպոսները ամուսնացած էին լինում:

Թէպէտև Քաղկեդոնի ժողովից յետոյ (451 թ.) հայերը դադարեցին պաշտօնապէս յարաբերութիւններ ունենալ յունաց եկեղեցու հետ, սակայն հայ եկեղեցականները շատ կարգեր փոխ էին առնում թէ՛ յունական և թէ՛ լատինական

օրինակով: Եօթերորդ դարում յունաց մէջ Տրուլեան ժողովով (680 թ.) եպիսկոպոսների համար պարտաւորիչ դարձաւ կուսակրօնութիւնը: Թէև Տրուլեան ժողովը հայերիս համար ոչինչ կանոնական զօրութիւն չունէր, սակայն հայ եպիսկոպոսները, — չուզենալով վար մնալ իրանց դրացի յոյն եպիսկոպոսներից, որ իբր գերազանց անձնուրացութեան օրինակ էին ուզում ցոյց տալ կուսակրօնութեամբ, — իրանք յօժարակամ սկսեցին կուսակրօն կեանք վարել առանց վանական կամ անապատական լինելու, առանց մեր եկեղեցու նախկին կանոնը փոփոխութեան ենթարկելու: Այս պատճառով էլ դեռ մինչև 10-րդ դարը, ինչպէս մեր եկեղեցական պատմութիւնից յայտնի է, մեր մէջ պատահում էին ինչպէս ամուրի մնացած, նոյնպէս և ամուսնացած եպիսկոպոսներ: Ուրեմն՝ մեր եկեղեցու իսկական կանոնին հակառակ առաջնորդի պարտաւորեալ կուսակրօնութիւնը նորմութիւն էր յոյների օրինակին հետեւելով, որ յետոյ սովորութիւն դարձաւ իբրև ընդունւած կարգ: Երկրորդ պատճառը այդ սովորութեան արմատնալուն այն էր, որ միջին դարերում անապահով զրութիւնը և մտաւոր խաւարը պատելով հայ ժողովրդին՝ իրանց մէջ առան և քահանաներին: Միմիայն վանքերը կամ անապատներն էին, որ պահում էին հայոց մէջ սուրբ գրոց գիտութիւնը: Տգէտ և խաւար քահանաների միջից եպիսկոպոս ընտրելը գժեարացաւ: Ուստի արժանաւոր առաջնորդ կամ ե-

պիսկոպոս ունենալու համար ստիպւած էին վանականներից ընտրել, որ գրագէտ լինէր և հին ու նոր կտակարաններին ծանօթ:

Այնուամենայնիւ դեռ ու. Ներսէս Լամբրոնացին իր պատարագի մեկնութեան մէջ որոշ կերպով պախարակում է այդ զեղծումը, որ 12-րդ դարում արմատանում էր յօգուտ կուսակրօնների զանազան եկեղեցական պաշտօնավարութեան: «Կուսակրօնութիւնը, ըստ Ն. Լամբրոնացու, մասնաւոր կոչումն է, որ մի անհատ կրդգայ, կուրանայ աշխարհ և մեռելութեան ձևը (սքեմն ու վեղարը) իր վրայ առնելով՝ ամեն տեսակ աստիճաններից կըհրաժարի»: Այս մտքով վանականութիւնը ճիշտ հակառակն է եկեղեցական աստիճանաւորութեան (սարկաւազութեան, քահանայութեան, եպիսկոպոսութեան կամ առաջնորդութեան) և այդ երկու հակառակ բաները իրար խառնելը Ն. Լամբրոնացին համարում է անընդունելի:

Տարակոյս չըկայ, որ Քրիստոսի պատէշնեւրի մէջ կուսութիւնը ջատագովւում էր, բայց և միակին ամուսնութիւնը Յիսուսը խոտելի չըհամարեց. իսկ առաքեալների խօսքերով՝ «պատական է ամուսնութիւն և սուրբ են անկողինք նոցա»: Ամենից խստակրօն Պօղոս առաքեալը ահա թէ ինչ է ասում այդ խնդրի մասին. «Իւրաքանչիւր ոք զիւր շնորհս ունի. ոմն այսպէս, ոմն այնպէս»: Այսինքն՝ մէկը կարող է կուսութեան, ամուրիութեան շնորհք ունենալ, միւսը—ամուս-

նութեան: Մինչդեռ ամուրիների և այրիների համար նոյն առաքեալը ասում է. «Լա. է նոցա թէ կայցեն իբրև զՔրիստոս»: «Ապա թէ ոչ ունիցին ժոյժ, ամուսնացին. զի լաւ է ամուսնանալ, քան զջեռնուլ»:

Իսկ Յիսուս Քրիստոսի իր խօսքերը այդ հարցը պարզում են ամենակատարեալ կերպով*. «Երբ աշակերտները նրան հարցրին՝ պէտք է ամուսնանալ, թէ լաւ է չամուսնանալ, պատասխանեց՝

«Ո՛չ ամենեքեան բաւական են այդմ բանի, այլ որոց տւեալ է. զի են ներքինիք որ յորովայնէ մօր իւրեանց ծնան այնպէս. և են ներքինիք, որ ի մարդկանէ եղեն ներքինիք, և են ներքինիք, որ զանձինս իւրեանց արարին ներքինիս վասն արքայութեան երկնից: Որ կարող է տանել տարցի»:

Սրանից աւելի պարզ և աւելի ճշմարիտ առողջաբանական, միևնույն ժամանակ աւելի բարձր բարոյական հայեացք չի կարելի յայտնել այդ հարցի մասին: Սա ուղղակի Քրիստոսաւանդ օրէնք է:

Այս Փրկչական և առաքելական տեսակէտով ինքն ըստ ինքեան լուծւում է նախ այրի բահանաների կրկնամուսնութեան խնդիրը. ոչ մի արդարացուցիչ հանգամանք չենք տեսնում այն արգելքի համար, որ չըգիտեմ որ ժամանակից մեր եկեղեցու

*) Մատթէոս աւետ. գլ. ԺԹ. 9—13:

կանոնների մէջ մուտք գործեց անտեղի կերպով: Այս խնդրին մանրամասն ծանօթանալ ցանկացողը թող կարդայ «Հայ եկեղեցի» Պօլսոյ ամսաթերթի 1901 թվի լուրջ յօդածները «Այրի քահանաների կրկնամուսնութիւնը» վերադասութիւնով, նաև Պարիզի հայ եկեղեցու հոգևոր հովիւ Վռամշապուհ աւագ քահանայ Բիպարեանի սրբաշարժ դիտողութիւնները այդ յօդածների առիթով. նաև հայր Մ. Մելեանի գրքոյկը «Քահանայական խնդրի շուրջը», Թիֆլ. 1901 թ. և Մուշեղ եպիսկոպոս Սերոբեանի գրածները: Այս յօդածների և վերը բերածս դիտողութիւնների հիման վրայ ժամանակը հասած է երևում, որ Սրբազնագոյն Հայրապետը էջմիածնում եկեղեցական ժողով կազմելով ի շարս այլ ժամանակակից բարեփոխութիւնների, վերաքննութեան ենթարկէ քահանաների և կուսակրօնների դերը մեր եկեղեցում և քահանաների կրկնամուսնութեան արգելքը վերացնելու հոգ տանի:

Եթէ ցանկալի համարւի վերադառնալ մեր եկեղեցու ինքնուրոյն նախկին աւանդական կարգերին, քահանաների միջից պիտի ընտրեն առաջնորդ, յաջորդ, գործակալներ, նոյն իսկ սինօդականներ, իբրև վարչական մարմնի անդամներ: Իսկ կուսակրօնութիւնը վանականութեան հետ կապած պիտի լինի, ինչպէս ի սկզբանէ եղած է, իբրև եղբայրութիւն կամ միաբանութիւն բարձր հոգևոր կոչումով վարդապետների, որոնք ոչ մի վարչական պաշտօնների և բարձր աստիճանների

չըպիտի ձգտեն, այլ պիտի քաշեն իրանց վանքերը և կատարեալ հաւասարութեամբ ապրեն իրանց վանահօր հրամանի տակ: Սրանց գործն է լինելու՝ գրականութիւն, պատմութիւն, աստուածաբանութիւն և եկեղեցական արւեստ մշակելը, վանքական միջնակարգ և բարձր դպրոցներում ուսուցանելը այնպէս, ինչպէս Մխիթարեան միաբանութիւններն են, այն զանազանութեամբ, որ մեր վարդապետները վարչական գործերի, ժողովրդի մէջ պաշտօն վարելու չըպիտի ուղարկւին, քանի որ մենք դրա համար ունինք ամուսնացած քահանայութիւն: Մեր վանականների եղբայրական կենցաղավարութեան հիմն է երբեակ ուխտը, որ Մաշտոցում բերւած է՝

«Կատարեալ հնազանդութիւն, կամաւոր աղքատութիւն և կրօնական ողջախոհութիւն, ուրանալ զանձն և դժօժարութիւն կամաց իւրոց և կալ ի կարգի սահմանաց հարցն սրբոց ընդ հրամանաւ մինչ ցվախճան կենաց»: Այս ուխտը մի փոփոխութեան միայն կարօտ է Փրկչական և առաքելական պատւէրին և ժամանակի ոգուն համապատասխան լինելու համար. այն է թէ՛ պէտք է վերացւին «մինչ ցվախճան կենաց» խօսքերը և փոխարինւին «ցորչափ կարողն է տանել» խօսքերովս, այսինքն՝ իրաւունք տալով վարդապետներին այս կամ այն ժամանակամիջոց ուխտին ծառայելուց յետոյ, եթէ կամենան ժողովրդի մէջ գործելու, անցնեն քահանայութեան

շարքը և ամուսնանալ կարողանան առանց ուխտա-
դրուժ համարելու:

Մեզ թուում է, թէ այս կերպ միայն կարելի
է ազնւացնել մեր եկեղեցականութիւնը, բարձ-
րացնելով սարկաւազութեան և քահանայութեան
վերին աստիճանի անկեալ և ստորացած վիճակը,
մաքրելով կուսակրօնութեան չարիքները: Ով որ
մեր ժողովրդի մէջ ապրած է, գիտէ թէ՝ նրա
մէջ սովորական դարձած բոլոր ըսմքառանքները,
որ զւարճութեան ընկերներին պատմում են,
մեծ մասամբ կուսակրօնների կենցաղավարու-
թիւնից առնւած խայտառակ դէպքերն են վերին
աստիճանի ծիծաղաշարժ և միևնոյն ժամանակ
միանգամայն խորտակող ժողովրդի հաւատը դէ-
պի կուսակրօն վարդապետները:

ՔԼՈՒԽ XV.

Մահւան շրջան: Մահւան իսկական նշանը: Ուր-
ականների հարցը: Կիսամեռ քնածների թաղումը:

Դրա առաջն ստնելու միջոցներ:

Մարդկային կենցաղի ծննդեան և ամուս-
նութեան շրջանների եկեղեցական առողջաբանա-
կան հարցերը փոքր ի շատէ շօշափելուց յետոյ,
անցնենք այժմ եկեղեցու մասնակցութեանը մար-
դուս մահւան շրջանին:

Յայտնի հոգևոր կարգերով ննջեցեալը իր
բնակարանից յուղարկաւորում է եկեղեցի և ա-
պա այստեղից դէպի գերեզմանատուն: Պէտք է

ուրեմն մի առ մի հետազօտել, թէ որպիսի առող-
ջապահական հարցեր են ծագում այդ ժամանա-
կամիջոցում և այդ կարգերը կատարելիս:

Առաջին և գլխաւոր հարցն է, թէ ննջեցեալ
համարւածը յիրաւի մեռած է, և ոչ թէ որեւէ
հիւանդական խոր նիրհումով անզգայացած:

Արեւմտեան երկրներում, ինչպէս և Ռուսա-
տանում այս հարցը վճռում է բժշկական վկա-
յականով, որ սահմանւած է օրէնքով՝ առհասարակ
մահը և սրա պատճառները ստուգելու: Առանց
տնային կամ թաղական բժշկի վկայութեան մի
անհատի մահւան մասին, ննջեցեալին հողին յանձ-
նելը անթոյլատրելի է: Իսկ այն տեղերում, ուր
բժիշկ չըկայ, ինչպէս օրինակ շատ գիւղերում,
հարկաւ այդ հարցի վճիռը մնում է քահանային:
Ուստի ամեն քահանայ, ուրեմն և գիւղական
քահանան, պարտ է իմանալու այն նշանը, որով
կարելի է հաստատել անհատի մահը:

Գիտնականները առաջարկել են զանազան
այդ տեսակ նշաններ, որոնց մասին աւելորդ կը-
լինի այստեղ երկարելը, քանի որ այդ նշանները
խաբուսիկ կարող են լինել: Ընդհանուր ախտա-
բանութիւնը մահւան միակ հաստատ նշան հա-
մարում է ննջեցեալի մարմնի նեխման սկիզբը:

Նեխումի կամ փտումի էն սկիզբը երևում
է դիակի փորի մորթի վրայ, երբ սա սկսում է
կողքերից փոքր ինչ կապրտել: Սովորաբար այդ
գոյնը նկատելի է դառնում մահւան երկրորդ օ-
րը՝ տաք եղանակին, իսկ երրորդ օրը՝ ցուրտ ժա-

մանակ: Այս հիման վրայ կասկածելի դէպքում քահանան թաղման վճիռ չըպիտի կայացնէ, մինչև որ դիակի նեխման նշանը չերևայ:

Իհնչ հարկ կայ այս բոլոր զգուշութիւններին:

Ահա թէ ինչ:—Կան այն տեսակ հիւանդութիւններ, որ մարդու ենթարկում են *լէթարգի* (lethargia) կոչւած քնի. երբեմն այդ տեսակ խոր քնի մէջ ընկածը միանգամայն մեռելի արտաքին տեսք ունի, բոլորովին անշարժ է և նոյն իսկ շնչառութիւնը այնքան կամայցուկ և դանդաղ է, որ բժիշկներն իսկ սխալւել են՝ յայտարարելով այդպիսի քնածին մեռած. հետեւեալը այդպիսին դեռ կենդանի թաղւել է:

Բժշկական տարեգրութեանց մէջ հարիւրաւոր դէպքերի նկարագրութիւններ կան, երբ լէթարգիական զրութեամբ դազաղ դրւածը զարթել է կամ եկեղեցում և կամ, որ աւելի սարսափելին է, զարթել է գերեզմանում հողի տակ: Այս վերջին տեսակ դէպքերը իմացւել են, անշուշտ, պատահաբար, երբ որևէ պատճառով հարկ է եղել գերեզմանը բանալու և մեռած համարւածին դազաղում շուռ եկած (շարժւած) են գրտել, օրինակ՝ փորի վրայ դարձած և կամ ձեռներն ու գլուխը դազաղից դուրս: Հարկաւ այդ դէպքերում կիսամեռ նախ զարթել է և, աներևակայելի ճիգեր թափելով իր դրութիւնից ազատւելու, կատարելապէս վախճանւել է հողի տակ...

Հաւանական է, թէ այդ կիսամեռների զարթելու դէպքերն են առիթ տւած հնումը և միջին

դարերի խաւար ժամանակներում, ինչպէս և այժմեան ժողովուրդների տգէտ դասերում, ուրականներ (խօսթլադներ) գոյութեան առասպելին: Իբրև թէ մեռելները գիշերւայ ժամերին գերեզմաններից դուրս են գալիս, ման են գալիս գերեզմանատան շուրջը և առաւօտեան դէմ նորից մտնում են գերեզմանները. այս պատճառով անհաւատ, նախապաշարւած մարդիկ գիշերները գերեզմանոցի մօտից առանց մեծ սարսափների չեն կարող անցնել: Մարդկային բանաստեղծական երևակայութիւնը երազներից էլ պատկերներ փոխ առնելով՝ այդ ուրականներին ընդունակ է դարձրել գերեզմաններից իրանց բնակավայրը այցելելու, իւրայիններին այլ և այլ պատւէրներ, պատգամներ և մեծ գաղտնիքներ յայտնելու: Այդ առասպելներին հաւատացողը կամ մի խումբ հաւատացեալներ միասին, եթէ հիւանդոտ կամ վառ երևակայութեամբ բորբոքւած են, կարող են իրանց ուղեղի մէջ այդպիսի ուրականի տեսիլ ստանալ, որ գիտութեան մէջ հայլիցինացիա (hallucinatio) է կոչւում, բայց այդ չի նշանակում թէ այդպիսի տեսիլները իրօք գոյութիւն ունին արտաքին աշխարհում:

Իրականը այս տեսակ առասպելների մէջ այն է, թէ հազարաւոր մեռելներից հազիւ պատահի մէկը, երկուսը, որ կիսամեռ զրութիւնով սխալմամբ թաղւած, գերեզմանում զարթնած լինի. եթէ գերեզմանը շատ խորը չէ փորւած, հողածածկը շատ հաստ չէ, ինչպէս այդ մահմեդա-

կաննների գերեզմաններն են, օրինակ՝ Պարսկաստանում *), — հաւանական է թէ զարթնածը կարողանար հողաշերտը դէն շարտել և դուրս գար գերեզմանից: Եւ բնական է, որ այդպիսին, առանց այն էլ հիւանդ, այդ ճիգերից և իր աֆրինակ դրութիւնից սարսափահար, սովորաբար գերեզմանի կողքին դուրսը վերջնականապէս վախճանւած վայր ընկած գտնւի: Այս է պատճառը, որ ուրականների գոյութեան հաւատը մահմեդականների մէջ այնքան խոր արմատացած է:

Այս դէպքերի կրկնութիւնը անկարելի անելու համար, քաղաքակիրթ երկիրներում, ինչպէս օրինակ՝ հիւսիսային Գերմանիայում, ընդունւած է մատուռ կառուցանել ամեն գերեզմանոցում. եկեղեցում համառօտ հոգևոր կարգ կատարելուց յետոյ, տանում են ննջեցեալին այդ մատուռում պահելու, մինչև որ երկրորդ կամ երրորդ օրը երեան դիակի ներման առաջին նշանները: Մատուռի կողքին շինւած է պահապանի բնակարանը, որի պատից կախւած է բաւական ուժեղ

*) Պարսիկները իրանց մեռելներին թաղում են հազիւ 3/4 մեթր խորութիւնով և այնպէս ծածկում են, որ դիւրին լինի մի ժամանակից յետոյ հասնել մեռածի ոսկրները և տանել Քէլրայայ, Մեքքա և Մեդինա թաղելու: Ինձ պատահել է տեսնել մի քանի անգամ հարիւրաւոր ուխտաւորներ Քիրմանշահի մօտից անցնելիս դէպի Բաղդադ՝ իրանց ձիերի և ջորիների վրայ բարձած հակերով, որ պարունակում էին մեռելների ոսկրները:

Ճանն. Նեղ.

ձայն ունեցող զանգակ. սրա լեզակից կապած պարանի ծայրը բերում են փաթաթում ննջեցեալի ձեռին, որպէս զի սրա շարժման դէպքում զանգակը ձայն տայ և պահապանը անմիջապէս օգնութեան հասնի հանգուցեալ համարւածին:

Գուցէ նոյն այս հանգամանքը բնագրաբար առաջացրել է սովորութիւն մեր մէջ, ինչպէս և ուրիշ քրիստոնեայ ժողովուրդների մէջ, ննջեցեալի վրայ մի օր հոգևոր կարգ կատարել տանը և մի երկու օր էլ եկեղեցում՝ այս կամ այն հանդիսաւոր պաշտամունքի առիթներով:

Սակայն առողջաբանական տեսակէտով անշուշտ նախադասելի է պահել ննջեցեալին գերեզմանոցի մատուռում, ուր ոչ ոք չի յաճախում, քան թէ եկեղեցում, ուր բազմաթիւ ժողովուրդ է լինում: Յիրաւի, յայտնի է, որ մարդկանց մեծ մասը (90%) մեռնում է ոչ թէ բնական մահով, այլ այս կամ այն տարափոխիկ (վարակիչ) հիւանդութիւնից: Իսկ վարակիչ հիւանդութիւնները, ըստ այժմեան տեսութեան, առաջանում են հիւանդաբեր մանրէներից (միկրօբներից): Սրբանք ևս առաւել զարգանում են հիւանդի մահւանից յետոյ՝ նրա դիակացած մարմնում և աւելի մեծ տարածականութիւն ստանում, որից կարող է փնտսւել աղօթելու եկող բազմութիւնը:

Յկեղեցին սլիտի զգուշանայ դիակի միջոցով տա-
րափոխիկ ախտեր տարածելու:

Ահա այս ընդհանուր վարակումի առաջն առ-
նելու հոգացողութիւնն է կազմում այս շրջանի
եկեղեցական առողջաբանութեան միւս մեծ հարցը
կամ երկրորդ նիւթը:

Սաւար ժամանակների եկեղեցական վարիչ-
ների մէջ այն սխալ կարծիքն էր տիրապետում,
ինչպէս գրեթէ անախրնթաց մի քանի գլուխնե-
րում էլ պարզեց, թէ՛ հիւանդաբեր վարակումը,
իբրև մի անտեսանելի չար գորութիւն, սուբբ և
օծած տեղում մուտք չի կարող գործել: Այն
ինչ՝ իրականութիւնը անթիւ փորձերով մեզ կա-
րող է համոզել, որ այդ կարծիքը արդիւնք է
իր ժամանակի անգիտութեան: Այժմեան եկե-
ղեցական վարիչները այլ ևս չեն կարող ուրա-
նալ արդի գիտութեան ամաշկարայ փաստերը՝
մակաբոյժների (պարագիտների) և մանրէների
(միկրօբների) դերի մասին տարափոխիկ հիւան-
դութիւններ տեղամարակներ (endemia) և համա-
մարակներ (epidemia) տարածելու: Քանի որ այդ
մակաբոյժ-միկրօբները այժմ տեսնւած, շօշափ-
ւած, քննւած մարմիններ են, դրանցից ան-
կասկած կարող է առաջ գալ վարակում հետեւեալ
հանգամանքների մէջ, որ տեղի ունին մեր այժ-
մեան կարգերով:

1) Ննջեցեալին մաքրելու, լւանալու համար

կանչում են ժամկոչին այն եկեղեցու, որի
ծուխն է հանգուցեալը: Ժամկոչը բնականաբար
ջուր էլ կարող անվարակ դիակից վարակիչը:
Վերջինին լողացնելուց յետոյ էլ նա առանց ան-
տահանելու հականեխուկ մի լուծւածով գէթ իր
ձեռները, երբ հոգևոր կարգը վերջանում է, հան-
գիստ սրտով դարսում է քահանաների շուրջառ-
ները, դպիրների շապիկները, խաչ, աւետարան
և այլն մի «բօխչայում» և բերում է եկեղեցի...
Մեղքը անշուշտ ժամկոչինը չէ, քանի որ նրան
«չ ոք այդպիսի լուծւածք չէ տւել և չէ սլա-
տիւրել ձեռները նրանով մաքրելու (ախտահանե-
լու) մինչև «բօխչան» դարսելը *):

2) Ննջեցեալի երեսին զառ են գցում, որ
երեսկալ է կոչւում: Գիւղերում և փոքր քա-
ղաքներում այդ զառը տանու քահանային է
պատկանելու. իսկ մեծ քաղաքներում զառի հա-
մար մեծ և թանկագին կտորներ իբրև շուրջա-
ռացու նւիրելով, այդ կտորները եկեղեցու սե-
փականութիւն են դառնում հոգևոր իշխանու-
թեան կարգադրութիւնով: Երեսփոխները այդ

*) Իսկապէս ամեն մի բանիմաց տանու քահանայ
պէտք է պատիրէ ժամկոչին դիակը, մանաւանդ վա-
րակիչ հիւանդութիւնից մահացածին, տաք ջրով
մաքրելուց և հականեխական սապոնով (որ ծախւում է
ամեն դեղատնում) լալուց յետոյ, դիակը սրբել նաև
երկջօրուկի անդիկի (սուլեմայի) լուծաջրով, որով
ժամկոչն էլ բնականաբար կըլւանայ իր ձեռքերը,
մորուսը և (կարճ կտրած) մազերը: Ժամ. հեղ.

կտորներին, փոխանակ շուրջառի, երբեմն զառեր են պատրաստում և վարձու են տալիս այս և այն նոր ննջեցեալի համար: Այսպէս զառը շրջում է մի մեռելից միւսին՝ առանց ախտահանութեան ոչ մի դէպքում: Եթէ օրինակ դիֆտերիտից, քուլթէշից, ծաղկից, ժանտախտից և այլ այս տեսակ հիւանդութիւնից վախճանածի վըրայից է վերցւում և տանում բերում այդ զառը, միթէ դա չէ վարակելու դպիրների շապիկները, քահանաների շուրջառները և այդ կերպ ծանր վարակումը եկեղեցուց քանի-քանի ընտանիքների հաղորդելու:

3) Նոյն բանը կարելի է տեսլ այն սպիտակ ուռնի մասին, որ զառի տակ ձգում են և որ անմիջապէս ծածկում է դիակը, այն քաթանների մասին, որ դպագղի օղակներից անց են կացնում դիւրութեամբ դազաղը ուսերի վրայ տանելու: Այդ սաւանը և այդ քաթաններն էլ մեր ողորմելի քահանաները թաղումից յետոյ իրանց տուն են բերել տալիս, ինչպէս ննջեցեալի միւս կողովուտը (անկողին և հագուստեղէն*), առանց մտածելու թէ դրանց միջոցով երբեմն

*) «Կողովուտ» վերցնելու սովորութիւնը իբրև ապրուստի միջոց՝ քահանաների համար ամենաստոր ձևն է մի որևէ դասի ապահովութեան համար, որովհետև օրէնքով պէտք էր արգելել վարակիչ հիւանդութիւնից վախճանածի անկողինը, սպիտակեղէնն ու հագուստեղէնը նոյն իսկ յետին մուրացիկ աղքատներին նւիրելը...

Ծան. հեղ.

նրալիսի սոսկալի հիւանդութիւններ կարող են տարածել իրանց գերդաստանում և հարեան շրջաններում...

Այս ամեն պատահարների դէմ լուսամիտ և հոգատար առաջնորդների կողմից մի ընդհանուր կարգադրութիւն պէտք է լինի, որ եկեղեցու երեսփոխը կամ աւագ քահանան ննջեցեալի վրայից բերած յիշած զառերը և կտորները անպատճառ ախտահանել տան և մի առանձին տեղ դնել տան, և ոչ թէ խորանում պահեն, միւս եկեղեցական իրեղէնների հետ միասին*):

Այս իրողութիւնների շարքում պէտք է յի-

*) Այդպիսի իրերի ախտահանումի կամ հականեխումի լաւագոյն միջոց է շոգու ջեռոցը (գոլորշու հոց), որ դտնում է հիւանդանոցներում և քաղաքային վարչութեանց հիմնարկութիւնների շարքում հասարակաց համար: Զրի շոգին 100° — 110° ջերմութիւնով համարեա բոլոր մանրէները սպանում է առանց ֆնասելու սպիտակեղէնին, կերպասին կամ հագուստին:

Ուր որ այդ տեսակ հասարակաց ջեռոցներ չըկան, իւրաքանչիւր եկեղեցի կարող է ունենալ իր մեծ կաթսան ջրով լիքը, որի փականը պիտի լինի ծակոտիներով: Դրա վրայ յիշած շորեղէնները դարսելուց յետոյ, կարելի է շոգիացնել պղնձի ջուրը այնքան, որ շոգին թափանցէ բոլոր իրեղէնները: Այդ էլ չըլինի, կարելի է շատ իրեղէններ հականեխել տաք ջրում խաշելով և ապա արևի տակ չորացնելով: Փոքր առարկաները, որպէս և մարդու ձեռները, ախտահանում են համաձայն վերևում մեր ասածի, սուլէմի ջրով (1 առ 1000) կամ բօրային թթուի (acidum borieum) $\frac{1}{4}$ լուծաջրով (4 մաս դեղ և 100 մաս ջուր):

Ծան. հեղ.

շատակել և մի հակառողջական նոր սովորութիւն, որ քաղաքներում մուտք է գործել օտարներից. այն է թէ՛ ննջեցեալին տնից և յետոյ եկեղեցուց դուրս բերելիս՝ մերձաւորները սկըսում են հրաժեշտի համբոյրներ տալ դիակի շրթոնքներին, երեսին: Շատերը ազգական-բարեկամներից գուցէ և զգուժում են այդ սովորութիւնից, բայց որ միանգամ «աղաթ» է դառնում, ամօթից կատարում են նոյն անիմաստ համբոյրը: Վերևում (գլուխ. III) ես բաւական բացատրեցի շրթոնք համբուրելու վտանգները. դրանք անշուշտ կրկնապատկւում են մեռելի շրթոնք համբուրելիս: Հայերս այդ սովորութիւնը երբեք չենք ունեցել, որովհետեւ առաջւայ ժամանակ մեզանում սովորութիւն էր, ինչպէս այժմ էլ մեր գիւղերում, ննջեցեալին լալուց յետոյ պատանքել սպիտակ կտաւի մէջ և այդ կերպ դնել դագաղ: Այժմ որ պատանքելը քաղաքներում վերանում է, հարկ չըկաւ ամենեւին մեռելին համբուրելու վտանգաւոր նոր սովորութիւնն ընդունելու:

Այստեղ ի դէպ պէտք է խօսւի և մի ուրիշ նորամուտ սովորութեան մասին, որ Ներուպայից է եկել մեզ հասել, այն է՝ ննջեցեալի դագաղի վրայ պսակներ դնելը:

Թարմ պսակներ դիակի վրայ դնելը թէև հեթանոսական ժամանակից մնացած սովորութիւն է; բայց ունի, գոնէ, առողջապահական հիմք, այսինքն՝ թարմ ծաղկանց բուրմունքով

ծածկել դիակի նեխումից առաջացած գարշահոտութիւնը: Սակայն ի՞նչ միտք ունին մետաղեայ պսակները, եթէ ոչ՝ մի երկու պսակավաճառ խանութներին օգուտ տալը և փողովդին աւերելը ամեն մի ննջեցեալի առիթով: Ո՛րքան գերդաստաններ երբեմն իրանց անհրաժեշտ ծախսերը չըհոգացած՝ ստիպւած են եղել մետաղէ պսակի համար դրամ տալ, հարևան-ծանօթներից յետ չըմնալու համար... Այս քանդիչ սովորութեան դէմ եւրոպացիք իրանք քիչ-քիչ սկսել են մաքառել, որպէս օրինակ Զւիցերիայի մի-երկու կանտոնում օրէնքով՝ արգելւում է փողովդին մեռելի վրայ պսակ դնելը: Ննջեցեալի տէրերը կարող են, որքան կամենան, թարմ ծաղիկներ դնել դագաղի վրայ, այդ ծաղիկներից փունջեր, պսակներ դնել թէ մեռելի և թէ գերեզմանի վրայ, իսկ դրսից, բարեկամներից պսակներ ընդունելու սովորութիւնը ցանկալի է խիստ սահմանափակել: Պիտի ասւի թէ դրանք հանգուցեալին յարգելու միջոցներ են. միթէ աւելի խելացի, աւելի օգտակար միջոցներ չըկան հանգուցեալի յիշատակը յարգելու, քան թէ մետաղի անպէտք կոյտեր նրա բնակարանում հաւաքել...

Առհասարակ հեթանոսական ժամանակից մնացած սովորութիւններ, ինչպէս օրինակ՝ Թիֆլիսի նահանգում՝ սգազգեստներ (սևեր) մեռելատնից ազգական-բարեկամներին բաժանելը, քնիւնը, Հայաստանի մոռելախաղը ցանկալի է որ լուսամիտ հոգևորականութեան յորդորներով՝

բրիտանեայ ժողովրդի միջից փոքր առ փոքր վերանային, որովհետև տարափոխիկ հիւանդութեան և մահւան դէպքում՝ դրանք հիւանդութիւնը տարածելուն նպաստում են աւելի լայն խաւերում. ուստի դրանց համար ծրագրած ծախսերը պէտք է գործադրւին բարենպատակ և հասարակաօգուտ գործերի, օրինակ՝ իբրև նպաստ ծխական ընդհանուր գանձարանին, քահանաների ապահովական գանձարանին և այլն, որոնք աւելի յաւերժական յիշատակ կը լինին հանգուցեալի համար:

Այս գլուխը չեմ կարող վերջացնել առանց երկու խօսք ասելու ննջեցեալին եկեղեցուց գերեզմանատուն տանելու այժմեան կարգի մասին: Ընդունւած է, որ քահանաները շուրջառնելով, դպիրները շապիկներով զգեստաւորւած, զլիսարաց և հետիոտն առաջնորդեն դագաղին, իսկ ժողովուրդը իր ուսերի վրայ տանի դագաղը: Ի նկատի առած այժմեան ժամանակի գերեզմանատաների մեծ հեռաւորութիւնները, ի նկատի առած ցուրտ, անձրեային, ձիւնոտ, արեակէզ օրերը, առողջաբանական տեսակէտով այս կարգն էլ բարեփոխութեան կարօտ է:

Անթիւ մրսողական հիւանդութիւններից և արևահար լինելու վտանգից թէ հոգևոր դասը և թէ ժողովուրդը ազատ պահելու համար պէտք է՝

1) Հոգևոր դասին իրաւունք տալ՝ ցրտից, անձրեկից, ձիւնից պատսպարող հագուստով մասնակցել յուղարկաւորութեան, արեակէզ, անձրեա-

լին օրերում ամպհովանի կրել և այլն*), իսկ շուրջառը գործադրել, երբ կարգ կատարեն ճանապարհին կամ գերեզմանոցում:

2) Իւրաքանչիւր եկեղեցի ունենայ ծուխի բոլոր մեռելների համար դիակառք, որով ննջեցեալը տարւի գերեզմանատուն և ժողովուրդը ազատի դագաղը իր ուսերի վրայ տանելու վրտանգներից:

3) Քահանաներին իրաւունք տրւի կառքով հետեւելու դագաղի գնացքին, ինչպէս ժողովրդականները այդ կարող են անել առանց բաժնետոմսի:

4) Չքաւոր մեռելների համար դիակառքի և քահանաների կառքերի ծախսը հոգացւի ընդհանուր ծխական գանձարանից, որ ամեն եկեղեցի ունենալու է ծխական հոգաբարձութեան հոգատարութիւնով, համեմատական տուրք սահմանելով իւրաքանչիւր ծխականից:

ԳԼՈՒԽ XVII.

Ննջեցեալի թաղումը, դիակիզումը եւ զմայումը:

Գերեզմանների վտանգները:

Հասանք վերջապէս մեռելը յաւիտեականութեան յանձնելու կարգերին: Սրա համար երկու

*) Ահա թէ ինչու, ի չարս այլ պատճառների, մեր քահանաները ամեն ներքի և աններքի միջոցներ գործ են դնում «կամիրլակա» ձեռք բերելու, այդ կամիրլական ազատում է քահանաներին զլիսարացութիւնից նոյն իսկ յուղարկաւորութեան ժամանակ և այլ այդպիսի դէպքերում:

եղանակ կայ. մէկը՝ թաղումն է հողի տակ, միւսը՝ այրեցումը կամ ղիակիզումը: Այս երկու գործողութիւնը թէև արտաքինով շատ զանազան են երևում, սակայն դրանց նպատակը և հետևանքը կատարելապէս միևնոյնն են, այսինքն՝ մեռածի մարմինը վերլուծել իր բաղադրական մասերի — օդայինը տիեզերքի օդերին խառնել, ջրայինը գոլորշիանայ և հանքայինը երկրի հողին աւելանայ, հէնց Աստուածաշնչի խօսքերով էլ՝ հողից շինւածը «ի հող դարձցի»: Թաղման դէպքում այդ ամենը կատարւում է գետնի տակի և նոյն իսկ դիակում գտնուող մանրէների (միկրօբների) և այլ ստորադաս բոյսերի և որթունքների միջոցով, որոնք խմորում և նեխում կամ փտում առաջ բերելով՝ կամաց-կամաց վերլուծում են դիակը 3-ից մինչև 5 տարւայ ընթացքում (նայած հողի յատկութիւններին) և ի վերջոյ դիակից մնում է մի քանի բուռ փոշի: Իսկ ղիակիզման դէպքում միևնոյնը կատարւում է 2—3 ժամւայ ընթացքում կրակի զօրութիւնով. ինչ որ օդերին խառնւելու է՝ գնում է ծովի միջոցով և ի վերջոյ մնում է դարձեալ մի քանի բուռ աճիւն:

Եկեղեցական կարգերը սովորաբար կապւած են թաղման հետ, որ մարդկութեան խանձարուրից սկսած ամենադիւրին միջոցն է համարւած դիակի զարշահոտութիւններից ազատւելու համար նրան պարտրկել գետնի խորքերում:

Քրիստոնէութեան առաջին դարերում ե-

կեղեցիների բակերում թաղւելը արքայութիւն երթալու միջոց էր համարւում: Ուստի ամենքը աշխատում էին եկեղեցու քովը թաղւել: Այսպէս ծնունդ առան հասարակային գերեզմանոցներ եկեղեցիների շուրջը: Սակայն ժամանակի ընթացքում տեսնւեցան գերեզմանոցների վրտանգները և սկսեցին արգելել թաղումը եկեղեցիների մօտ: Սա միաց առանձնաշնորհութիւն բարձրաստիճան հոգևորականների համար, ապա և բարերարների համար և երբեմն էլ, ի զայրոյթ քրիստոնէական զգացմանց, այն մեղսալի հարուստների համար, որոնք կարծում են թէ դրամի ուժով (կաշառքով) կարելի է և Աստուծու արքայութիւնը մտնել....

Գերեզմանատները եկեղեցիներից հեռացւելուց յետոյ էլ մնում են իբրև եկեղեցու սեփականութիւն հոգևորական վարչութեան տակ, ուստի հոգևորականութեան պարտքն է տեղեակ լինել գերեզմանոցների առողջաբանական հանգամանքներին:

Որոնք են գերեզմանոցների վտանգները:

Նախ՝ գերեզմաններից բարձրացող և օդի մէջ տարածւող գազերը, որպէս ածխաթթուն, ածխային թթւուկը, ածխային ջրածինը, ծծրմբաջրածինը և նրա բարդութիւնը — անուշադրակը (ammonicum), նոյնպէս և այն ժանտերը (miasmi) և հունտերը (spores), որոնց զոհ եղած են մեռելները: Այս և այլ գերեզմանի վրայ երբեմն երևացող լոյսը, որին անգէտ ժողովուրդը գերե-

նական նշանակութիւն է տալիս, այժմ պարզ-
ւած է թէ մի տեսակ փտեցուցիչ մանրէների
գունաւոր յատկութիւնն է, որ լուսածնութիւն
(phosphorescentia) է յառաջ բերում, ինչպէս և ծո-
վի ջրերի վրայ փոքրիկ լուսատու կենդանինե-
րի և յայտնի տեսակ սունկերի վրայ է նկատ-
ւում:

Գերեզմանոցի երկրորդ վտանգը նրա գետ-
նի տակի ջրերիցն է, որոնք իրանց մէջ առնե-
լով նեխում պատճառող բոլոր մանրէները, ստո-
րադաս բոյսերը և որթունքը՝ եթէ գան խառ-
նուին քաղաքի միջի ջրերին, անշուշտ մեծ վնաս-
ներ կարող են հասցնել հասարակաց առողջու-
թեանը:

Ահա այդ վտանգաւոր գազերից և ջրերից
ժողովրդին ազատելու համար, մեռելների գե-
րեզմանները ոչ միայն եկեղեցու մօտ չըպիտի
լինին, այլ և պէտք է քաղաքներից և գիւղերից
հեռու տեղ գտնւին, եթէ կարելի է՝ բլուրների
ետեւը: Եթէ բլուրներ չըլինին, ծառաստաններով
արհեստական թումբեր պիտի ստեղծւին բնակա-
տեղի և գերեզմանոցի միջև:

Գերեզմանատներում էլ ծառեր տնկելը և
ծաղիկներ հասցնելը պէտք է հոգեւորականու-
թեան առանձին հոգսի առարկայ դառնայ: Ոմանք
ասում են, թէ այդ տեսակ բուսականութիւնը
գերեզմանոցը խոնաւացնելով՝ մեռելների փառ-
մը արագացնում է և ծառերը շատ տեղ են բըռ-
նում: Սակայն չըպէտք է մոռանալ թէ այդ ծա-

ռերը իրանց արմատներով ծծում են գիականե-
րից արձակւած գազերը, իրանց տերեւներով հո-
վանի են կազմում և գազերի սփռումը արգե-
լում, իրանց կանաչ տերեւներով ներշնչում են օ-
դում տարածող վնասակար գազերը: Հետեւաբար
գերեզմանոցները ծառաստան դարձնելը առող-
ջապահիկ է, յոյժ օգտակար է: Բացի առողջա-
պահական նշանակութիւնը, սրպիսի հոգեկան մը-
խիթարութիւն կըլինի մի ժողովրդի համար իր
սիրեցեալ ննջեցեալներին այցելել մի ծառա-
դարդ և ծաղկազարդ բուրաստանում, փոխանակ
մի վայրենի բաց «չօլում» պտերէլ նրանց գերեզ-
մանները, որոնք գիշատիչ գազանների այցելա-
տեղի են, ինչպէս դժբախտաբար մեր հայ շատ
քաղաքների և գիւղերի գերեզմանոցներն են...

Իւրաքանչիւր գերեզմանի փոսի խորութիւնը
պէտք է լինի առնուազն $2-2\frac{1}{2}$ մետր ($1-1\frac{1}{2}$
սաժէն). քուսերն իրարուց զոնէ 4—5 մետր հե-
ռաւորութիւն պիտի ունենան: Այս էլ պէտք է
ինկատի տոնել, որ մի գետին, որ երկար տա-
րիներ գերեզմանոցի է ծառայել, յազենում է,
այլ ևս մեռելների գիակաները դժւարութեամբ է
փտեցնում. ուստի առողջաբանները յանձնարա-
րում են յազեցած գերեզմանները 5—10 տարի
թողնելուց յետոյ՝ այգեստանի վերածել:

Դալով այրեցումին կամ գիակիզման (crematia),
ոչ մի եկեղեցի դրա գէմ արգելք չըպիտի դնէ,

քանի որ, ինչպէս վերը բացատրեցինք, դրանով միևնոյն հետեանքն է ստացւում, ինչ որ թաղումն է տալիս. միևնոյն ժամանակ՝ ունի սրա վրայ մեծ առաւելութիւն, չընեղկայացնելով այն վտանգները, որ թաղումից են առաջ գալիս. օգը ազատւում է ապականութեան ու նեխման կենտրոնատեղից, տարափոխիկ հիւանդութիւնների հունտերն ի սպառ այրւում են, բացի այն, որ այրեցումով գերեզմանոցներին յատկանալի մեծ տարածութիւններ մնում են անտառների կամ երկրագործութեան համար:

Դիակիզումը եթէ ապագային մեր մէջ էլ սովորութիւն դառնայ, ինչպէս այդ քաղաքակիրթ երկիրներում տարեցտարի աւելի դործադրելի է դառնում մշակութեան հողեր անտեսելու պահանջից, — բնական է թէ մեր եկեղեցական կարգը այդ հանդիսին մի քանի փոփոխութիւն կրէ. աղօթքների միջից պիտի հանւին թաղման վերաբերեալ բոլոր ակնարկները. սակայն «ի վերին Երուսաղէմը», որ հայ մարդու սրտին այնքան մօտ է, գուցէ այդ հանդիսին էլ հնչեցւի, ինչպէս թաղումի ղէպքում:

Հոգմայեցիների մէջ մեռելների դիակներն այրելը ընդհանրացած մի սովորութիւն էր: Եւ ամեն գերդաստան գեղեցիկ սափորների մէջ («ուռնա»-ներում) իր վախճանած անդամների աճիւնը տան մէջ պահում էր իբր մարմնաւոր յիշատակ հանգուցեալ սիրելուց:

Եզրիստացիները դիակների նեխումի անթիւ

միասնների առաջն առնելու համար՝ զմոտում էին ննջեցեալի մարմինը և ապա թաղում: Այդ է պատճառը, որ Եզրիստսի հողում մինչև օրս էլ հին ժամանակներից մնացած ամբողջ դիակներ են դանւում քարացած դրութեամբ. այդ դրութեամբ դիակներ երբեմն բացւում են և ուրիշ տեղերում, ուր պատահաբար հօշոր հակահետիւղ տարրեր պարունակելով՝ դիակը պահպանել է անապակ:

Այժմ էլ մեռելի դիակը զմոտում են ննջեցեալի թաղումը յետաձգելու համար կամ մարմինը օտար տեղից հայրենիք տեղափոխելու համար: Այս ղէպքերում էլ ապագայում աւելի յարմար պիտի համարւի՝ դիակը այրեցման ենթարկել և աճիւնը մի փոքր սափորով ուղարկել, փոխանակ ամբողջ մարմինը ահազին դադարով:

Գ Լ Ո Ւ Խ XVIII.

Ու խ տ ա զ ն ա ջ ու թ իւ ն ը:

Եկեղեցական առողջաբանութեան մէջ չի կարելի մոռացութեան տալ ուխտագնացութիւնը, որ բոլոր ժողովուրդների մէջ ընդունւած է և գործադրւում է այս կամ այն ձևով, նայած զանազան համայնքի զարգացման աստիճանին: Ուխտագնացութիւնը ժողովրդական առողջապահութեան հետ մեծ կապեր ունի, չընայած որ նա հիմնւած է կրօնական հաւատի վրայ:

Հնումը, հեթանոսութեան ժամանակ ժո-

դովրդի մեծամասնութիւնը բժշկուեալ էր չասու-
ածներէ տաճարներում քուրմերի միջոցով, որոնք
գիտէին հաւատի զօրութիւնից օգտուել՝ հրաշալի
բժշկութիւններ կատարելու բազմաթիւ ուխտա-
տեղիներում:

Այդ ուխտատեղիներում գործադրող բժը-
կութեան եղանակներին կարելի է ծանօթանալ
ոչ միայն հելլէնական հին գրականութիւնից,
այլև այժմ գտնուած տապանազրերից: Օրինակ՝
1883—1885 թ. թ. պեղումները Պելոպոնէզում,
այժմեան Լիգուրիո կոչուած գիւղում բաց արին
Ասկղէպիոս չաստուծոյ տաճարի աւերակները.
այստեղ գտնուեցին տապանաքարեր, որոնց վրայ
գրուած է այս կամ այն հիւանդի պատմութիւնը,
ինչ ախտաբերկոյթներով նաեկաւ տաճարը, ինչ-
պէս բժշկուեց և արպիսի շնորհակալութիւն արեց
տաճարին: Այս տապանազրերից երևում է, որ
քուրմերը, հիմնելով ժողովրդի ջերմեռանդ հա-
ւատի վրայ, հիւանդին որոշեալ ուղղութեամբ
երազառեսութեան ենթարկելով և հոգեկան ներ-
շնչումով էին բժշկում, միշտ հրաշագործ Ասկղէ-
պիոսի անունից: Երևում է նաև, որ քուրմերը
օգտակար առողջապահական միջոցներն էլ ձեռ-
քից չէին թողնում. նոր եկող հիւանդին նախ
գետում լողացնում էին և յետոյ մարմնամար-
զութեան ենթարկում, մի քանի օր՝ մինչև տա-
ճարում քնեցնելը՝ պաս էին պահել տալիս և այլն,
և այլն: Այս էլ պէտք է ապած, որ Ասկղէպիոսի
տաճարները կառուցուած էին միշտ առողջարար

լեռնային օդ ունեցող, անտառոտ տեղում, գե-
ղեցիկ գետակների և աղբերակների մօտ: Այս
բոլոր պարագաները միացած հաւատի ներշնչմա-
նը՝ անշուշտ բարերար ազդեցութիւն էին դո-
ժում հիւանդի կազմաժքի վրայ:

Քրիստոնեայ ժողովուրդների ուխտագնա-
ցութիւնն էլ նոյն բժշկական և առողջապահա-
կան ներքին միտումն ունի, հիմնուած սակայն
ժողովրդական հաւատի վրայ այս կամ այն սուր-
բին, այս կամ այն վանքին: Այսպէս առաջ եկած
են մեզանում, ինչպէս և ուրիշ քրիստոնեայ հա-
մայնքներում, դարաւոր հռչակ վայելող ուխտա-
տեղիներ, որոնց դիմում է ժողովուրդը ջերմ
հաւատով:

Մեր նիւթից դուրս է քննել դաւանաբանա-
կան տեսակէտով սուրբերի դերը, սրանց պատ-
կերների կամ գերեզմանների պաշտումի հիմքը:
Մեզ զբաղեցնողն է հաւատի ազդեցութիւնը մար-
դու առողջութեան վրայ:

Ո՛ւմ յայտնի չէ հաւատի դերը բժշկութեան
մէջ.—հաւատը և դրա վրայ հիմնուած առողջա-
նալու յոյսը աւելի մեծ կազդուրիչ զօրութիւն
ունին մարդու ջղային և երակային սխտեմների
վրայ, քան թէ մեր միւս նիւթական կազդուրիչ
դեղերը, ուստի հիւանդութեան դէպքերում էլ
աւելի փրկարար կարող են լինել, քան թէ այդ
դեղերը:

Համբաւաւոր բժիշկների մեծ յաջողութիւնը
հիւանդաբուժութեան մէջ շատ դէպքերում կա-

խոռմն ունի այն հաւատից, որով հիւանդները դիմում են այդ տեսակ բժշկներին, քանի որ նրանց պատւիրած դեղերը սովորաբար միևնոյնն են լինում, ինչոր հասարակ բժշկինը:

Հաւատի ազդեցութիւնը և նշանակութիւնը այժմեան գիտութեան մէջ ընդունւած ճանաչելով, ըստ իս, պէտք է ուրեմն զգուշանանք ուխտագնացութեան դէմ միակողմանի յարձակումներ անելու *):

Հասկացնել ժողովրդին անտեղի ուխտագնացութեան փեսակար հետեանքը—պարտք է. երբ օրինակ՝ ջերմութեան հետ այս կամ այն գործարանի բորբոքում ունեցող հիւանդը, որի գլխաւոր դեղն է հանգիստ պառկելը, մեր վատ ճանապարհներով քանի-քանի վերստ հեռաւորութիւնով քարշ է գալիս ուխտագնացութեան, անշուշտ փաստում է չարաչար: Սակայն անուրանալի է և այն, որ յարատե սրտամաշ ազդեցութիւնների տակ առաջ եկած հիւանդութիւնները, ինչպէս օրինակ՝ *հիստերիայի* (Hysteriasis) կծկտումները (contractura) և զանազան երկարատե անդամալուծութիւնները (Paralysis), նաև ջղաձգութիւնները (convulsiones), որ ոչ մի տնական դեղի չէին գիշում, շատ անգամ յանկարծ բժշկւել են մի

*) Կարդն այս մասին հռչակաւոր պրոֆեսսոր Շառկոյի (I. M. Charcot) գրքոյից «La folie» և ուսերէն թարգմ. «Исцеляющая въѣра», изд. «Книжничгодѣла» 1899 г.

ջերմեւանդ ուխտի ժամանակ: Ուխտատեղիներում գէթ մի քանի օր հանգստանալով իր տնական չարքաշ աշխատանքից և փոխելով սովորական ապրուստի եղանակը, խեղճ ժողովուրդը սրքան ուրիշ տկարութիւններից առողջանում է: Ով եղել է հասարակ ժողովրդի մէջ ուխտագնացութիւնների ժամանակ, նա կարող է հաստատել այս տեսակ բազմաթիւ փաստեր:

Քանի որ մենք չունինք, և դեռ երկար ժամանակ չենք ունենալու, մեր խոճալի գաւառներում բոլոր գիւղերի համար սրանց լիակատար վստահութիւնը և հաւատը վայելող գիտնական բժիշկներ, քանի որ չունինք մեր գիւղացուն մատչելի կլիմա-և-ջրաբուժարաններ (կուրորտներ), անշուշտ անխճութիւն կըլինի ժողովրդին զրկել դարերով սրբագործւած առողջապահութեան այդ տեսակ մի միջոցից՝ արգելելով ուխտ երթալը և հրատարակելով ուխտատեղիները իբր անիմաստ և հակաքրիստոնէական հաստատութիւններ:

Ցանկալի է ուրեմն, որ մեր հռչակաւոր ուխտատեղիները առողջապահական բոլոր պարագաներով սրայծառացէին, և ոչ թէ մէկ կամ մի քանի ազահ, սնապաշտ և տգէտ վանականների կամքին թողնւէր երեւելի ուխտատեղիների բարեկարգութիւնը: Թող մեր լուսամիտ վանականներն էլ իբրև քրիստոնեայ այնքան շատ բարձրից չընային հեթանոս քաւրմերի վրայ: Նրանի թէ նրանք ունենային Ասկղէպիոսի պաշտօնեաների հմտութիւնները և գիտենային նրանց պէս

ժողովրդի համար լիակատար բուժարաններ (կուրորտ) դարձնել մեր ուխտատեղիները...

Վերջապէս՝ թողնենք քուրմերին. թող հետևեն մեր լուսամիտները այն քրիստոնեայ սուրբ հայրերի օրինակին, որ մի ժամանակ երևելի վանքերում հիմնում էին՝ դպրանոցներ, հիւանդանոցներ, որբանոցներ, ծերունիների ապաստանարաններ: Մի քանի վանքերում խնամք էին ստանում և հոգևոր կրթութիւն խղճալի կոյրերը, որոնք սովորում էին հոգևոր երգեր և սաղմոսներ երգել ուխտաւորների առջև: Հոգեկան հիւանդներն ևս ունէին վանքերում իրանց ապաստանարանները: Նոյն իսկ ընկած կանանց համար հաստատութիւններ են եղած, ուր նրանք ապաշխարում էին և բարոյական կեանքի վերադառնում: Այսպիսի ուխտատեղիներ ղեկավարողները պիտի կարողանային յիշաւի բաց ճակատով ժողովրդին ասել՝ «և դժոյս ի քոյոց քեզ մատուցանեմք»:

Դարերով ժողովրդի հաւատը վայելող ուխտատեղիները, որ բոլոր ազգերի մէջ գոյութիւն ունին, մի փիլիսոփայական աւնարկով և զրչի շարժումով ոչնչացնելը անհնարին բան է, ուստի մնում է մի խելացի բան—նրանց գոյութիւնը օգտակար դարձնել ժողովրդին վերը բերածս պատմական իդէալների համաձայն: Այս իդէալների իրագործումը ամենևին արգելք չի կարող լինել արմատախիլ անելու փոքր առ փոքր ժողովրդի միջից սնապաշտութեան և ֆէտիշիզմի (իրապաշտութեան) այն երևոյթները, որ մուտք

են գործած քրիստոնէական եկեղեցիներում: Վերառնենք օրինակ մեր Մաշտոցը: Ամենախոհեմ և օգտակար կարգերի հետ միասին այստեղ կարելի է գտնել այնպիսի անհեթեթութիւններ, ինչպէս ապականւած կամ վարակւած ջրհորը որոշած աղօթքներով մաքրել և անվարակ դարձնել (!), եկեղեցու օծեալ առարկաներին, պատկերներին, խաչին, աւետարանին հրաշալի գօրութիւն յատկացնել՝ անձրև բերելու, կարկուտ կապելու, համաճարակ ժանտախտներ փարատելու և այլն: Այս բանից էլ օգտւում են ազան հոգևորականները իրանց անձնական օգտի համար շահագործելու տգէտ ժողովրդի սնապաշտութիւնը, հնարելով կարմիր կամ սպիտակ աւետարանի, սև կամ դեղին խաչքարի և այլ և այլ ֆէտիշներ իբրև սրբատեղիք: Դրանց դէմ մաքառելու համար, նախ եկեղեցական ժողովով Մաշտոցից անշուշտ պէտք է՝ դուրս հանւեն մի քանի հին ժամանակի այդ տեսակ նախապաշարմանց մնացորդներ. երկրորդ գործնական միջոցն է՝ վերը բերածս իդէալներով բազմադարեան ուխտատեղիքը զարգացնել, որոնցից միայն գրաւելով և որոնց միայն ղիմելով ժողովուրդը կամաց-կամաց կըզրկէ իր հաւատարմութիւնից և որևէ արդիւնքից անձնական շահագործութեան սնապաշտատեղիքը:

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն

Գրքոյկիս ամբողջութիւնը աչքից անցնողը պիտի գտնի մի քանի ընդհանուր սկզբունքներ ցիր ու ցան զանազան գլուխներում: Իբրեւ վերջաբան ամփոփենք բոլորը ի միասին

1) Ոչ մի հասարակային հաստատութիւն, լինի նա աշխարհային թէ հոգեւոր կամ կրօնական, իրաւունք չունի իր հիմնած կամ հիմնելի կարգերով մի մազաչափ անգամ փնասելու հասարակաց առողջութեանը:

2) Բարեփոխութիւնների չենթարկող, անշարժ մնացող եկեղեցին դատապարտւած կըլինի բարոյական խմորման և փտումի, ինչպէս անշարժ կանգնած լիճը, որի մէջ բարձր կազմ ունեցող կենդանիները չեն կարող ապրել, տեղի տալով մակաբոյծներին և ստորադաս փնասաբեր մանրէներին, որոնք և հոտեցնում են լիճը:

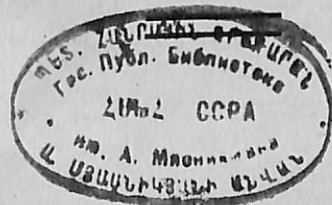
3) Մարգարէները, առաքեալները, եկեղեցու նախկին սուրբ հայրերը եկեղեցական օրէնսդրութեանց և կարգերի հիմքեր դնելիս՝ շատ անգամ ղեկավարւել են բացի բարոյականը՝ նաև իրանց ժամանակի առողջապահական սկզբունքով, ստէպ փոխելով հինը, որի փնասակարութիւնը ճանաչւել է:

4) Այժմեան մեր եկեղեցական վարիչները, սուրբ հայրերի օրինակին հետեւելով, պէտք է եկեղեցական կարգերը յարմարեցնեն արդի առողջաբանութեան հիմնական և անհերքելի պահանջներին, որոնց դէմ չէ Քրիստոսի բուն վարդապետութիւնը:

5) Այն կարեւոր բարենորոգութիւնները, որոնք չեն խախտում մեր եկեղեցու դաւանաբանական սկզբունքը, ոչ թէ փնասելու են մեր ազգային եկեղեցու ինքնուրոյնութեան, այլ ընդհակառակը՝ պիտի աւելի մեծ փայլ տան այդ ինքնուրոյնութեանը, հաստատելով նոյն իսկ նրա գոյութեան իրաւունքը:

6) Այս ամենի հիման վրայ մեր ազգային եկեղեցու կենսունակութեան թշնամին է՝ լիակատար անշարժութիւն և անփոփոխ կարգեր քարոզողը, և ոչ թէ բարեփոխութիւններ պահանջողը:

7) Այդ բարենորոգութիւնները պէտք է լինին հասարակութեան զարգացման աստիճանին համեմատ, այսինքն հասունացած, և ոչ թէ անհեռատես ուսողներով, ինչպէս էին նախկին կաթողիկոսութեան վերջի տարիների մի-երկու կօնդակները, ինչպէս է քարոզելը՝ թէ եկեղեցիների զանգահարութիւնը հակաքրիստոնէական է, ամեն սրբատեղի և ուխտագնացութիւն աւելորդ է...

ՆԿԱՏԻԱԺ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Նր. էջ	Տպւած է	Պէտք է կարգալ
6—18	» տեղ տալը	տեղ տալը,
7— 8	» Flugge	Flügge
	ներքէից	
8—13	» Գրիգոր և	Գրիգոր, Մկրտ. և
9— 6	» լրացողներ	լրացնողներ
13—10	» հողմարարի	հողմարարով
19— 6	» Ղիֆթերիտ սիֆի- լիստը	ղիֆթերիտը, սիֆիլիստը
29—17	» Ղրութիւնը	ղրութիւն
42—12	» ոչ միայն բարոյական տեսակէտով,	ոչ միայն բարոյական տե- սակէտով, այլ և առողջա- պահական հիմունքով, առնւաղն
60— 1	» ազնւազն	նախապատրաստւած.
62— 6	» նախապատրաստւած,	et le mariage
64— 1	» et mariage	
	վերէից	
65— 6	» ժողովի	ժողովի խորհրդածութեան
65—10	» կողմից:	կողմից, բացի Ամերիկայի Վաշինգտոն նահանգը, ուր այս տարի միայն հրատա- րակէց պարտադիր օրէնք ամուսնացողներից բժշկ. վկայական պահանջելու, թէ և զրա հետեանքը դեռ յայտնի չէ:
67— 5	» progressive	progressive
	ներքէից	
95— 4	» ammonicum	ammoniacum

Հեղինակի հայերէն միւս աշխատութիւնները

1. Ուսումնարանների առողջապահութեան հարցեր, 1881 թ. Թիֆլիզ. գիմել հեղինակին: (Փորձ ամսագրից արտատպած):

2. Մանկապարտեզների կամ ֆրեօրելեան ծաղկանոցների առողջապահութիւնը, 1882 թ. Թիֆլիզ. (Արձագանք շաբաթաթ, արտատպած), գիմել հեղինակին:

3. Արգի ուղղութիւն առողջաբանութեան և բժշկականութեան մէջ. Թիֆլիզ, 1886 թ. գիմել հեղինակին:

4. Բարակացաւ թոքախտը և նրա տարածման առաջն առնելու միջոցներ: Նոյնը ուսանելն և վրացերէն 1899 թ., Թիֆլիզ, (հրատարակութիւն Կովկաս. Կալսերական Բժշկական ընկերութեան. գիմել սրա քարտուղարին):

5. Ինֆլուենցա կամ վարակացում, թոքախտ, և այլ ժողովրդական թերթիկներ. (արտատպած «Աղբիւր-Տարագիր» և այլն, 1904 թ. Թիֆլիզ, գիմել քարտուղարին Կովե. Կայս. բժշկ. ընկ.):

Գ Ի Ն Ն Է 50 Կ 0 Պ.

Պահետար գտնուում է Թիֆլիսում. «Դուստոնըրերզ»

գրախանութում.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0262970

1967